

Recensioner

Michael Pitts och Mark Roberts, *Faireweather Eden. Life in Britain half a million years ago as revealed by the excavation at Boxgrove*. 356 s., 55 fig. Century, London 1997. ISBN 0 7126 7686 4. Pris £ 17,99.

I maj 1994 kunde man som huvudrubrik i engelska tidningar läsa att det äldsta fyndet av människa i Europa hade påträffats i England, närmare bestämt i ett grustag vid Boxgrove i södra England. Brittiska medborgare kunde känna sig delaktiga i en lång bosättningshistoria – äran var räddad – britter styrde inte bara över haven utan också över hela den europeiska kontinenten. Ett fynd av ett fragmentariskt men ovanligt robust lårben var kulmen på såväl en diskussion om åldern för den äldsta bosättningen i Europa som en mångårig undersökningsinsats i Boxgrove.

Det bör inledningsvis påpekas att den aktuella boken inte i första hand riktar sig till fackarkeologer. Det är en berättelse om undersökningarna i Boxgrove, lättläst och interfolierad med redogörelser om tidigare brittisk, paleolitisk forskning, lättbegripliga beskrivningar om glaciala och interglaciala fenomen samt pedagogiska redovisningar av olika teorier och metoder som berör tidigpaleolitisk forskning. Författarna väjer inte heller för att beskriva forskningens höjdpunkter och vågdalar där Mark Roberts – undersökningsledaren i Boxgrove – ganska öppet redogör för förhoppningar, stormande glädje och djup besvikelse liksom tvivel som ingredienser i sitt mångåriga engagemang för engelskt paleolitikum i allmänhet och Boxgroveutgrävningarna i synnerhet.

Det är ett dåligt kamouflerat hjältepos som målas upp: den unge, oförvägne forskarens envisa kamp mot den etablerade forskningsvärlden. De som läst Don Johansons kamp för sin forskning i boken om Lucy får ett lätt intryck av igenkännande. Liksom tidigare epoker är det moderna samhället i behov av hjältar. Dessutom behöver vi böcker av detta slag, dels för

att göra arkeologin lättare tillgänglig för en större grupp intresserade, dels och inte minst som information för fackarkeologerna själva. Att följa med i facklitteraturen är inte alltid tillräckligt för att förstå sympatier och antipatier, motsättningar och gruppbildning som finns inom all arkeologisk forskning. Speciellt gäller detta i ämnesinriktningar för vilka man hyser ett visst intresse men vars konferenser och symposier man inte mera regelbundet kan följa. Då kan en bok som den aktuella klarlägga varför vissa teoretiska modeller accepteras medan andra ifrågasätts eller ge bakgrunden till val av undersökningsobjekt och undersökningsmetoder – försöka klarlägga den irrationalitet som oftast styr den rådande forskningsinriktningen.

Alltför få böcker rymmer fördjupad information av denna typ. Dock skulle man önska att Mark Roberts hade modet att presentera ett något mera självvironiskt porträtt. Han har av vissa uppfattats som den paleolitiska forskningens gossen Ruda. Nu blir det väl mycket av »välkammad» forskarstudent – om man nu kan använda detta epitet på en person som ofta uppträder med kalrakat huvud, högskaftade kängor och nitat bälte. Ett skinhead till utseende men absolut inte till uppfattning.

Boken inleds med en forskningshistoriskt mycket intressant tillbakablick på den paleolitiska forskningen i Europa med speciell inriktning på England. Man imponeras av kreativiteten och nytänkandet i ett tidigt 1800-tal som vissa personer förmådde presentera trots ytterst bristfälligt kunskapsläge och trångsynt historiesyn. Här finner man de verkliga hjältarna, vilka i hela sitt liv, trots etablissemangets förakt och direkta ingripanden, rakryggat stod fast vid sina åsikter.

Ett nyvaknat intresset för tidigpaleolitikum i Sydengland utgick från resultaten av geologiska inventeringar i början av 1980-talet av fossila kustlinjer mellan Southampton och Brighton. Åtskilliga kilometer in i landet, på en nivå flera tiotals meter över den nuvarande havsni-

vån, förekom strandvallar av grus och sand. Flera olika förslag framfördes som förklaring till hur de bildats. Att de uppstått vid klimatologiska förändringar under en tidig del av pleistocen, i kombination med isostatiska förändringar blev efter hand allmänt accepterat. Att dessa lager ofta rymde flera olika stadier med inblandning av ben och artefakter var känt sedan slutet av 1800-talet.

Då täktverksamhet inleddes vid Boxgrove, några kilometer nordost om Chichester, började rapporter om fynd av ben och artefakter att strömma in. Som ny doktorandstuderande valde Mark Roberts Boxgrove som sitt forskningsobjekt. Från en inledande inventering 1982 kom han att genomföra årligen återkommande fältinsatser i olika delar av den markant utökade täkten fram till och med sommaren 1996. Det är nog tveksamt om han framledes helt kan hålla sig borta från platsen.

Redan tidigt framgick att sandlagren i Boxgrove innehöll något alldeles speciellt. Bevaringsgraden kan betecknas som unik vad avser tidigpaleolitiska fyndlager. Inom flera utgrävningssytor blottades slaktplatser och flintverkstäder för framställning av handkilar med minimala spår efter den efterföljande pålagringen av sand som skyddat fyndlagret. Handkilarna såg ut som nytillverkade och var därtill utformade med en avancerad teknik. Genom spridningen av avslag från tillhuggningen av handkilar var det möjligt att avgöra hur flintsmiden suttit. Även fynd av hammare i horn och ben för avslutande finhuggning har påträffats i anslutning till flintverkstäderna.

Bevaringsgraden var utmärkt för ben, inte minst för lämningar efter smågnagare vilka spelat en stor roll vid dateringen av boplatslämningarna.

Då undersökningarna inleddes bedömdes boplatslämningarna ha en ålder av mellan 300 000 och 200 000 år. En noggrannare analys av glaciationsförloppen, kombinerad med en intensiv genomgång av mikro- och makrofaunor från olika avlagringar, visade att Boxgrove bebotts för ungefär en halv million år sedan. Att platsen representerar kortvariga och återkommande besök innebar att man utifrån fynden borde kunna få fram detaljdata, inte bara

om aktiviteter utan också om verkliga beteenden. Hur har de människoliknande varelserna rört sig runt de slaktplatser man menat sig kunna identifiera? Antyder slagplatserna att man kommunicerat med varandra eller har var och en suttit opåverkad av omgivande aktiviteter inriktad på sin egen speciella syssla? Aktiviteter som haft en cirkelformad fördelning tyder på ett behov av kommunikation mellan gruppens medlemmar under arbetets gång, ett beteende som kan vara av utomordentlig betydelse vid analys av språkets utveckling. Bokens författare menar sig kunna urskönja cirkulära spridningar i Boxgrove. Språket som ett viktigt socialt kitt kan ha en betydligt längre existens än vad man tidigare trott.

En annan diskussion handlar om ifall dessa människoliknande varelser bedrev aktiv jakt eller bör inordnas i gruppen asätare. Under senare år har många forskare stött den senare uppfattningen. Mot denna argumenteras i boken. Ett skulderblad från häst uppvisar en perforering vilken anses vara resultatet av en skada efter ett spjutkast. Att verkliga kastspjut påträffats i 400 000-åriga avlagringar i nordvästtyska Schöningen tar man som stöd för att förespråka en aktiv roll i jakten. Snittspår uppträder på flera ben. I några fall överlappas de av gnagspår efter hyenor som visar på att de människoliknande varelserna med framgång bevakat sin företrädesrätt till bytet.

Tyvärr kommer köttkonsumtionen alltför mycket i diskussionens centrum, endast i något enstaka sammanhang berörs den viktiga roll som vegetabilier rimligtvis bör ha spelat. Denna ensidiga bild kan förklaras av att samtliga handkilar med bruksspår uppvisar slaktspår, inte ett enda spår efter beredning av vegetabilier.

Som utgrävningssplats hade man räknat ut Boxgrove då fyndet av ett mänskligt lårben fick massmedia att uppmärksamma platsen. Två nya grävningssäsonger – de största som genomförts – kom att avsluta fältinsatserna. Resultatet vad avser hominidfynd blev ganska magert – två framtänder. Dessa lämningar inordnas däremot utan större källkritiska ställningstaganden i den grupp av människans förfäder som tidigare ibland benämnts *Homo erectus*.

tus ibland »arkaiska» *sapiens*. Idag betecknas de som *Homo heidelbergensis* efter ett tyskt käkfynd och uppfattas som afrikanska och europeiska samtida med *Homo erectus* vilken anses vara en främst ostasiatisk utvecklingsgren. Från *Homo heidelbergensis* stammar troligen den moderna människan liksom neandertalmänniskan.

Med människofynden kom diskussionen på allvar igång om den äldste europén. Det blir för långt att här gå in på underlaget för denna debatt (finns sammanfattad i L. Larsson: De första européerna, *Tvärsnitt* 1995:1). Flera, främst yngre, forskare inklusive Roberts stödde en förhållandevis sen invandring. Människor skulle ha existerat under cirka en halv miljon år i Europa med Boxgrovefynden bland de allra äldsta. Ett år efter det att Boxgrovefyndet uppmärksammades publicerades fynd av skelettdelar från den nordspanska fyndplatsen Atapuerca. Platsen – ett svårtillgängligt grottoparti – hade under flera år producerat ett stort antal ben från tiotals ca 300 000-åriga individer. De nya fynden uppgavs vara betydligt äldre eftersom de påträffats inlagrade i en horisont med omvänd polaritet vilket borde ge dem en ålder av minst 780 000 år, tidpunkten för den senaste stora omvändningen av magnetfältet. Helt riktigt anmärker författarna att minst sex kortare perioder med omvänd polaritet har ägt rum sedan dess och därmed kan skelettdelarna vara yngre än vad som anförts. Här får man invänta framtida analysresultat för ett bättre ställningstagande. Dock är andemeningen i boken klar – Boxgrove representerar den äldsta invandringen i Europa. Äldst, störst eller vackrast – stor publicitet har på gott och ont stor betydelse i arkeologisk forskning.

Lars Larsson

Arkeologiska institutionen
Sandgatan 1, 223 50 Lund

Tore Artelius, *Långfärd och återkomst – skeppet i bronsålderns gravar*. (Uppsats för licentiatexamen) Göteborgs Universitet, Institutionen för arkeologi. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 17. 1996. 129 sid. ISBN 91-7209-025-1.

Som en samproduktion mellan Göteborgs universitet och Riksantikvarieämbetet UV-väst har Tore Artelius bok *Långfärd och återkomst – skeppet i bronsålderns gravar* givits ut hösten 1996. Publikationen, som i första hand kan betecknas som ett teoretiskt arbete med en god förankring i ett fältmaterial, har lagts fram som licentiatuppsats och i detta sammanhang specialgranskats av undertecknad. I uppsatsen behandlas skeppssymbolen som gravform, främst under skandinavisk bronsålder. Analysen av skeppet som symbol sker utifrån en bred bas, med teoretiska infallsvinklar hämtade från namnkunniga forskare inom såväl psykologi och socialantropologi som religionsvetenskap. Det arkeologiska källmaterialet består av både nyare undersökningsresultat och äldre publicerat material och arkivmaterial. Behandlingen av materialet sker utifrån en omfattande och välformulerad teoretisk ram. De inledande kapitlen beskriver denna, ger en viss forskningsöversikt samt anger de teoretiska utgångspunkterna. Därefter presenteras det arkeologiska källmaterialet: skeppsformiga gravar från bronsålderns period III fram till äldre förromersk järnålder. I de avslutande kapitlen prövas slutligen teorin på fältmaterialet för att utmynna i en syntes och ett tolkningsförslag.

Jag skall här i kapitelordning kort återberätta innehållet i uppsatsen, med tonvikt på de delar jag upplever som mest betydelsefulla, för att avrunda med något om hur *Långfärd och återkomst* bör betraktas utifrån det arkeologiska forskningsläget i Sverige idag.

Inledningens avsikt är bl.a. att ge de teoretiska och materialmässiga utgångspunkterna för uppsatsarbetet. Vi förs därför redan från början in i djuppsykologin och de arketyppiska symbolernas värld. Betydelsen och användandet av arketyper i gravritual och gravsymbolik är den främsta utgångspunkten för uppsatsen. I stor utsträckning utgår resonemanget kring detta från den schweiziske psykiatrikern och psykoanalytikern C.-G. Jungs tankar. I uppsatsen vägs det psykologiska synsättet mot såväl socialantropologi (Lévi-Strauss, Bloch, Turner m.fl.) som religionsvetenskap (Eliade, C.-M. Edsman m.fl.) samt givetvis också mot arkeologin.

Ämnets karaktär är sådan att relativt många termer och begrepp som används inte är vanligt förekommande i arkeologisk litteratur. Det är därför fördömligt ur pedagogisk synvinkel att begrepp som är essentiella för förståelsen – t.ex. arketyper och transition – förklaras i noter på de sidor där de dyker upp första gången. Även den som inte är insatt i djuppsykologisk och religionsfenomenologisk terminologi har därför möjlighet att relativt snabbt komma in i ämnet. Ett centralt tema i uppsatsen är skeppets roll som transitionssymbol (symbol för olika typer av överföring). På samma sätt som skeppet i den fysiska realiteten står för transport och kontakter, kan skeppet som symbol stå för överföring: solens gång, återfödelse eller transport till ett dödsrike. Symbolen finns beklagd på skandinaviskt område från senmesolitisk tid och framåt men den är också globalt förekommande, vilket är utgångspunkten för det fenomenologiska perspektivet i uppsatsen.

Redan inledningsvis poängteras nödvändigheten av ett delvis intuitivt arbetsätt när man behandlar symboler. Förståelsen av innehållet i en symbol – som skeppet – är till en del ett intuitivt skeende. Innehållet behöver inte vara uppenbart utan fristående från formen i sig. Detta skall dock inte tolkas som om uppsatsen bygger på ett spekulativt arbetsätt. Analysen bottenar hela tiden i ett väl genomtänkt samspel mellan teori och fältmaterial. I Jungs resonemang är det exempelvis viktigt att de deltagande i en ritual inte behöver vara medvetna om dess egentliga innehåll. Formen kan överleva men med ett för deltagarna dolt innehåll. I texten jämförs med hur en svensk som firar midsommar kan bli överrumplad om en utländsk turist frågar varför vi firar denna högtid. Svaret kan helt enkelt bli att »det är en tradition». Den djupare betydelsen är fördold även för deltagaren, trots att symbolik och innehåll finns kvar i ritualen.

Med utgångspunkt från Jung och Eliade kan man förstå symbolens inneboende betydelse som något stabilt och oföränderligt. I ritualen representerar symbolerna ofta en gudomlig närvaro. Tore Artelius menar att det samtidigt är viktigt att vara medveten om att bruket av symbolen inte kännetecknas av samma stabili-

tet. I detta synsätt utgår han från ett socialantropologiskt synsätt på ritual och symbolik. Det sociala bruket av symbolen kännetecknas då istället av en ständig förändring – olika variationer på samma tema. Det religiösa meningsinnehållet måste dock alltid ses som det primära i och med att användningen av symbolen alltid utgår från detta. Med utgångspunkt hos Lévi-Strauss poängteras att förekomsten av likartad form över tid och rum också bör avspegla ett likartat meningsinnehåll. Denna typ av strukturella likheter är också utgångspunkten för ett religionsfenomenologiskt arbetsätt enligt Mircea Eliades mönster.

Kapitel II utgör en forskningskommentar som inte utger sig för att vara heltäckande. I detta hänseende hänvisas till andra verk med mera övergripande historik (bl.a. Müller-Wille 1970 och Capelle 1986). I kapitlet presenteras ändå forskningen kring skeppet i de skandinaviska gravarna på ett mycket överskådligt sätt – som synen utvecklats från 1800-talets framväxande arkeologiska vetenskap fram till den postprocessuella eran i dag.

Traditionellt har i skandinavisk arkeologi gjorts en uppdelning av skeppets symbolbetydelse i bronsålderns föreställningsvärld, respektive i den yngre järnålderns. Denna utgår i stor utsträckning från Montelius och har sedan också med forskningstradition och valda analogier att göra. I bronsålderns föreställningsvärld har skeppet betraktats som en bild för hela kosmologin, medan det i järnålderns främst behandlats som en symbolbild för den dödes färd till ett dödsrike. Tolkningen av skeppets betydelse under bronsålder har traditionellt gjorts med utgångspunkt från hållristningarnas bildvärld och därmed utgående från analogier med religionen i Främre Orientens högkulturer. När det gäller skeppet som gravsymbol under yngre järnålder har istället ofta det isländska litterära materialet fått utgöra analogi och utgångspunkt för tolkningen.

När det gäller bronsålderns symbolvärld är det intressant att se kopplingen mellan skeppssymboler som dolts under högar och stensättningar och symbolens exponering på hållristningarna och vissa bronsföremål – t.ex. räkknivar. Detta visar två olika sätt att bruka

symbolen, dvs. olika sociala sammanhang men med användande av samma inbyggda symbolik. När det gäller symbolinnehållet i en gravform poängteras, vilket är viktigt, att begravningar trots sin karaktär av avsked från jordlivet också innehåller symbolik för skapande av liv, återfödelse och en ny tillvaro. Gravritualer är därmed också fruktbarhetskult. Skeppet som uttryck för en *rit de passage* finner man redan hos Montelius (1885). Det står då för de dödas resa till det andra landet, utgående från analogier i det isländska materialet. Även Knut Sjöerna hade denna uppfattning om en resa till de dödas rike (1905), i likhet med Karons färja i den grekiska mytologin. Detta betraktelsesätt blir sedan under lång tid förhärskande, åtminstone för synen på järnålderns skeppsgravar.

Det tredje kapitlet behandlar skeppssymbolens utbredning i tid och rum. Skeppsformade gravar utgör inte någon homogen grupp av fornlämningar. De ingår ofta i gravar som primärt är av annan typ men finns också i en variation av skepnader: jättelika monument, skeppsformade stensättningar under rösen, låga och svåridentifierbara friliggande skeppsättningar samt nedgrävda skeppsformade kistor. Något som är betydelsefullt för tolkningen av symboliken – religiöst meningsinnehåll och funktion – är om skeppet varit synligt i anläggningen eller ej. Synliga gravar i skeppsform förekommer huvudsakligen under yngre bronsålder och yngre järnålder. Under båda perioderna finns en tyngdpunkt i de östra kustområdena, under yngre järnålder också i Mälardalen. Skepp i gravar av skandinavisk typ finns dock spridda från norra Tyskland och upp till mellersta Norrland. Det är svårt att veta hur vanliga de skeppsformiga gravarna är i olika regioner, vilket är särskilt problematiskt när det gäller anläggningarna från äldre bronsålder som ligger dolda i andra anläggningar.

Skeppsformade gravar saknas, med något undantag, under per. I och II och i per. III är de fortfarande mycket sällsynta. Fr.o.m. period IV finns dock ovan jord synliga skeppsättningar i olika regioner, med Gotland som en särskilt tydlig sådan. Framst finns de i södra Östersjöns kustområden, också på Åland, i Balti-

kum och i gamla Ostpreussen. Troligen förekommer de även i Finland. De nordligaste skeppsättningar av denna typ som påträffats i Sverige finns från Österåkers sn norr om Stockholm (Skärgårdsstad). Från yngsta bronsålder och äldre förromersk järnålder tycks åter skeppsformen främst finnas övertäckt i gravarna. Kapitlet avslutas med en relevant retorisk fråga om vårt syfte med en uppdelning av det arkeologiska materialet i olika kategorier, vilka samtidigt kan innehålla en symbolik som förenar. Skeppet återkommer på hållristningar, i föremålsformer och på föremål (främst rakknivar) i gravar i områden där skeppsformade gravar av sten inte tycks vara vanliga. Om det är ett idéinnehåll vi är ute efter bör symbolen vara viktigare än själva föremålskategorin, varför sådana uppdelningar kan vara mindre relevanta.

Kapitel fyra och fem utgör en presentation av skeppsformade gravar från äldre respektive yngre bronsålder. När det gäller äldre bronsålder (per. III) finns inte så många exempel men de som föreligger ges å andra sidan en relativt ingående presentation. Det handlar både om äldre undersökningar – i något fall från 1800-talet – och moderna undersökningar. Sammantaget finns endast sju skeppsformade gravar av sten dokumenterade från bronsålderns per. III. Dessa är distinkta stensättningar men dolda under andra anläggningar. Presentationen av de olika undersökningarna är en bra sammanfattning och i viss mån också en forskningshistorik.

En av dessa undersökningar kan nämnas här: Stenunga i Hudene, Västergötland, där Tore Artelius själv år 1992 undersökte en stor flack stensättning med en dold skeppsättning intill kantkedjan. Denna anläggning har också fått en särskilt detaljerad beskrivning. På s. 52 i uppsatsen finns en intressant schematisk framställning av tillkomsten av olika element i gravnen i Hudene. Det förelåg en kontinuitet i begravningarna från per. II fram till äldre förromersk järnålder. Hudene är ett bra exempel på hur mycket mera detaljrik och givande en materialpresentation blir när den görs av den som själv genomfört undersökningen. Det kan enligt min mening inte nog betonas vilken betydelse eget fältarbete har. Tyvärr har dock detta

ibland kommit att underskattas i forskningen. En mängd små detaljer och tolkningsaspekter kommer inte i dagen om man endast utgår från rapport- och arkivmaterial.

I slutet på kapitel fyra finns en sammanställning i tabellform av de presenterade gravarna med olika variabler, gravskick, gravgods, dolda eller ej, riktning för skeppet etc. Längdriktningen har tidigare i forskningshistorien använts som incitament för tolkningar av gravskeppen som avbildningar av verkliga skepp, där riktningen visar en viktig färdriktning eller alternativt pekar mot ett tänkt dödsrike.

Från yngre bronsålder finns ett betydligt större antal skeppsformade gravar, såväl undersökta som orörda. Kapitel fem, som behandlar denna period, innehåller därför (förmodligen av utrymmesskäl) ej så noggranna redogörelser för olika undersökningar. I stället finns en genomgång av olika grunddrag och regionala skillnader i anläggningarna från perioden, med flera exempel. Avsikten är inte heller att vara heltäckande utan att generellt visa hur symbolen exponerats i gravanläggningen. Främst på Gotland och längs Östersjökusten finns ett stort antal skeppsformade gravar från perioden. Från Gotland finns omkring 350, främst från per. V. Av dessa har ett 50-tal undersökts under de senaste drygt 100 åren. Det rör sig då främst om väl exponerade och tydliga skepp i sten. Ett annat begränsat område med skeppsgravar finns i sydvästra Sverige, kring Hallandsås, i gränsområdet mellan Halland och nordvästra Skåne. Skeppen här följer dock den äldre traditionen och förekommer oftast dolda, liggande under högar. Dessa tycks utgöra en direkt kontinuitet från det mera sällsynta skeppsgravskicket under per. III, med övertäckta skeppssymboler. Mot slutet av perioden – yngsta bronsålder och äldre förromersk järnålder – sker en övergång till främst nedgrävda skeppsformade kistor, ofta då med skelettbegravningar.

På den deskriptiva delen följer så två kapitel som diskuterar skeppssymbolen utifrån olika perspektiv. Kapitel sex behandlar form och innehåll – skeppsbilden som symbol och rituellt redskap. Här nämns kort något om skeppets viktiga funktionella roll i bronsålderns sam-

hälle, för att poängtera kraften i skeppssymboliken. Denna betydelse är en naturlig utgångspunkt för att skeppet också i ideologisk mening blivit använt som symbol för förflyttning och förändring. Den funktionella aspekten på skeppet ligger dock utanför uppsatsens ram. Det är i stället skeppets »irrationella» användning som diskuteras. Det är just denna irrationalitet i användningen som visar att det är en viktig symbol. I kapitlet presenteras och diskuteras religiösa, sociala, psykologiska modeller för förändringar i gravskick och gravform. Ritual kan ses som en formaliserad social kommunikation men kan även betraktas som rätt och slätt en viss tradition. Man kan i alla händelser säga att tradition och ritual är näraliggande begrepp. Ritualen är dock påtaglig och sticker ut från det vardagliga, till skillnad från traditionen som just är den »tysta» normen i ett samhälle. Traditionen i sig märks inte – endast brott mot denna. Ritualen är snarare en tradition som sticker av mot vardagen, exempelvis en begravning.

Från religionsvetenskapen har vi som arkeologer fått redskap för att analysera det arketyppiska innehåll som ritualen förmedlar. Den jämförande religionsforskningen är i detta fall avgörande, vid sidan om antropologisk teori och djuppsykologi. Tore Artelius ställer den jungianska termen arketyp i relation till andra tolkningar av begreppet. Enligt Lévi-Strauss är symboler de »byggstenar» som myter och ritualer konstrueras av och som de blir förstådda utifrån. Symbolerna är nyckeln till myterna, riterna och vårt egetpsyke. Detta närmar sig Jungs djuppsykologi och de strukturer som finns i »det kollektiva omedvetna». Detta till trots finns det en klyfta mellan Lévi-Strauss uppfattning och Jungs. Socialantropologen Maurice Bloch menar att ett medvetet bruk av symboler är nödvändigt för att förändra den sociala organisationens struktur. Symbolen används då som ett ekonomisk-politiskt instrument.

I det avslutande kapitlet sker en fördjupning av diskussionen kring symbolens religiösa innehåll och dess varierande användning i olika sociala miljöer och situationer. Den arketyppiska betydelsen behandlas även här, nu för att belysa

skeppets religiösa mening och symboliska funktion specifikt i begravningsritualen. Här sker också en återkoppling till presentationen av fältmaterialet.

Den stora variationen i hur skeppssymbolen använts tolkar Tore Artelius som att den religiösa symbolen utnyttjats med utgångspunkt från olika sociala målsättningar. Han närmar sig på detta sätt också det socialantropologiska synsättet. Inte minst ett monumentalt utförande av symbolen i imposanta gravformer är ett tecken på att man haft sociala syften med anläggandet. Enligt detta resonemang kan man också förutsätta att maktstrukturerna förankrats i den religiösa föreställningsvärlden. På så vis uppstår en symbios mellan världslig makt och religiöst uttryck. En religiös ritual blir också ett sätt att sanktionera den världsliga makten. Skeppssymbolen tycks omedvetet ha blivit utsatt för en sådan projektion under loppet av bronsåldern. Den har utvecklats till ett karaktäristiskt uttryck för en viss social position samtidigt som den innehåller kärnan i de religiösa tankarna och är en bild för eskatologin.

Ser man på de gotländska gravarna finns det med tanke på innehåll och antal ingen anledning att tro att de behöver vara stormannagravar. De kan snarare representera vanliga hushåll, eller snarare en speciell sorts hushåll. Kanske handlar det om en samhällsklass som upprätthöll förbindelser utåt och som verkligen använde skeppet också i sitt dagliga liv. Gotland och kusttrakterna är centrala handelsområden där vissa grupper kan ha haft mera användning för skeppets symbolik. Det gäller både symbolens inbyggda kollektiva egenskaper och dess specifika betydelse i bronsålderns handelsutbyte. De skeppsformade gravarna kan därmed spegla en social identitet samtidigt som de innehåller ett djupt liggande religiöst symbolvärde.

Långfärd och återkomst utgör på flera sätt en förnyelse i behandlingen av gravar. Arbetssättet skulle jag själv vilja kalla religionsarkeologiskt. Detta innebär inte att man åsidosätter tolkningar inom andra samhällskategorier utan istället att man tillmäter den religiösa föreställningen en inneboende betydelse som är jämbördig och samspelande med bl.a. sociala och

ekonomiska faktorer. Samtidigt innebär det religionsarkeologiska arbetssättet att man medvetandegör problematiken kring religionens annorlunda roll i ett likaså annorlunda samhälle. I ett lågtekniskt samhälle som är genuint religiöst är religionen och föreställningsvärlden själva förklaringsmodellen för världens skeenden. För oss kan den förefalla vara ett utanverk, en avspiegling av andra faktorer. Den bör istället betraktas som ett grundläggande mänskligt behov – oberoende av om man själv har en religiös grundsyn eller inte. Kraften i de religiösa föreställningarna kan man påvisa oberoende av egen inställning.

Efter att under lång tid ha varit i det närmaste negligerat inom svensk arkeologisk forskning har nu religionsarkeologin snabbt blivit ett populärt tema. De allra senaste åren har detta märkts genom att många nya avhandlingsämnen berör religion och föreställningsvärld. Begreppet *kult* anses inte längre som löjväckande – en innebörd som det för övrigt endast haft bland arkeologer. Jag är inte säker på att Tore Artelius själv skulle använda beteckningen religionsarkeologi för sin uppsats men jag ser den som ett gott exempel på denna inriktning inom arkeologin, med en väl underbyggd teoretisk ram. Det bör finnas en stor materialmängd, inte minst vad gäller andra gravformer och gravkick, där ett liknande arbetssätt skulle vara användbart. Genom sin kombination av religionsvetenskap, psykologi, antropologi och arkeologi står också *Långfärd och återkomst* för ett teoretiskt nytänkande. Även om Jungs arbete ofta nämns i olika arbeten i dag så är det sällan hans tankar blivit grundligt diskuterade vad gäller deras relevans för tolkningar inom arkeologin. I hög grad beror nog detta på att Jungs psykologi ofta anses svårtillgänglig och spekulativ. Det krävs därför ett visst mått av vetenskapligt mod för att använda sig av hans teorier i en arkeologisk uppsats. Den stora styrkan i uppsatsen ligger inte minst i att användandet av teorier från andra discipliner sker på ett noggrant sätt – genom resonemang som övertygar.

Några minustecken måste dock tas upp här. På den negativa sidan kan man notera att texten i vissa stycken är något komplicerad och

svårforcerad. Ibland kastas man också fram och åter mellan material och resonemang om arketyper och symboler, på ett sätt som kan tyckas onödigt utdraget. Ibland kan detta resonemang balansera på gränsen till upprepningar av vad som sagts i tidigare kapitel. Jag tolkar dock detta i första hand som utslag för en vilja att föra en problematiserande diskussion i anslutning till varje ny synvinkel som tas upp i texten. Möjligen kunde teorin ha komprimerats mera och renodlats i ett par kapitel. Detta kan kännas mest märkbart i de sista två kapitlen, där man ofta återförs till ett teoretiskt resonemang kring arketyper och ritual som delvis redan förts i de inledande kapitlen. Mycket av denna diskussion förs i små sekvenser genom hela uppsatsen. Den här »snårigheten» är dock ett mindre problem i förhållande till den problematiserande textens generella styrka.

Såväl teoretisk ram som utgångsmaterial får betraktas som mycket lyckade. Det är också få uppsatser och avhandlingar av detta slag som jag själv läst med samma behållning. Delvis beror detta på ämnets karaktär – symboler i gravar – men också på ett gammalt intresse för Jungs arbete hos mig själv. Uppsatsen har en bra materialgenomgång, möjligen med en kantring mot materialet från äldre bronsålder som är mera noggrant presenterat. Att den teoretiska diskussionen bottenar i ett fältmaterial är inte helt vanligt i den postprocessuella eran – och en stor styrka. Materialpresentationen kompletteras också av ett gott bildmaterial och boken i sig är för övrigt mycket tilltalande rent layoutmässigt. Att den kallas uppsats har inget med utformningen att göra, utan är snarare en teknikalitet som hör samman med skillnaden mellan arbeten för licentiat- respektive doktorexamen. Arbetet innehåller många förnyande grepp men bottenar samtidigt i såväl en äldre arkeologisk tradition som i religionsfenomenologin och strukturalismen. Med sin djuppsykologiska ram är *Långfärd och återkomst* ett välkommet nytänkande med ett arbetsätt som kan sägas ha legat i luften en tid men som nu landat i en renodlad form.

Anders Kaliff

Raå UV-öst

Järnvägsgatan 8, 582 22 Linköping

Rune Edberg, *Ingegerd, Olof Skötkonungs dotter. Ett kvinnoöde från vikingatiden*. Sigtuna museers skriftserie 6. Sigtuna 1997. 55 s. ISBN 91-973069-0-8.

Sigtuna museer började år 1942 att utge årsboken *Situne Dei* som var en konventionell men nyttig kulturhistorisk årsskrift med småuppsatser med tonvikten på vikingatiden. Tyvärr upphörde denna periodiska publikation 1954 i trötthetens tecken med sin 9:e volym, en dubbelvolym avseende 1951–1952.

Sedan dess har en nytändning skett i Sigtuna under nuvarande museichefen Sten Teschs ledning. Denna har ännu inte lett till någon återupplivning av *Situne Dei*, man har i stället valt att relativt flitigt komma ut med grävningsrapporter och symposiumskrifter samt småskrifter i den nya serien Sigtuna museers skriftserie.

Som nummer 6 i skriftserien har Rune Edberg nu bidragit med en trevlig och lättläst liten biografi om Ingegerd, Olof Skötkonungs dotter. Hon gifte sig med Jaroslav, storfurste i Kiev och efter ett händelserikt liv som storfurstinnan Irina gick hon i kloster och antog då namnet Anna. Hennes karriär kröntes postumt med helgonstatus. Som den heliga Anna vördas hon än i dag i den ortodoxa kyrkan.

Ingegerds familj och äktenskap är ett skol-exempel på hur det kring vikingatidens slut och under tidig medeltid var vanligt att de nordiska furstehusen inte bara gifte in sig med varandra utan till kretsen av jämbördiga för sådana allianser också räknade slaviska potentater. Så hade Ingegerds far, Olof Skötkonung, hämtat sina båda officiella kvinnor, hustrun Estrid som blev Ingegerds mor och bihustrun Edla, från vändernas land vid södra Östersjökusten. De arkeologiska fynden från det äldsta Sigtuna visar också att de affärsmässiga och kulturella kontakterna mellan Olofs stad och de ortodoxa grannarna på andra sidan Östersjön vid denna tid hade en bred bas som inte bara berörde härskarskiktet. Det slaviska inslaget kan uppfattas som ett återsvall från det omfattande östnordiska engagemanget i och utvandringen till Ryssland.

Edberg har på ett livfullt sätt fått källorna

att berätta om Ingegerd Olofsdotter som tro- ligen föddes omkring år 1001 och dog år 1050. Hans källor och tolkningar är både arkeolo- giska, historiska och religionshistoriska. Sär- skild betydelse har härvid Snorre Sturlassons på 1200-talet nedtecknade kungasagor samt Nestorskrönikan. Framställningen har blivit lö- pande och verkar trovärdig men med tanke på de skrivna källornas bräcklighet som urkunder får den för den skull inte uppfattas som san- ningsmässigt helt bärande. Det kvinnoöde som tecknas ligger mellan saga, legend och verklig- het, vilket författaren också deklarerar.

Jan Peder Lamm

Stefan E. Hagenfeldt och Rune Palm, *Sandstone Runestone. The use of sandstone for erected runestones*. Runica et Mediaevalia. Scripta maiora, 2. Stockholm 1996. 125 s. ISBN 91-88568-067.

Stefan Hagenfeldt och Rune Palm har med sin bok *Sandstone Runestone. The use of sandstone for erected runestones* lyckats, inte bara med ett mycket fruktbart disciplinöverskridande sam- arbete mellan runologi och geologi, de har också åstadkommit en informationsspäckad och vacker lättillgänglig publikation. Den ger läsaren många uppslag och lägger man till detta dess engelska språkdräkt bör verket ha goda förutsättningar att bli läst. Texten är klar och svecismerna få. På sidan 61 finner man dock »and we will have to count with early wooden churches» trots att »... must take ... into account» kanske varit bättre. Likaså lägger man märke till de ytterst få ställen där förfat- tarna väljer att variera den ofta förekommande termen »sandstone runestone» med t.ex. »a ru- nic sandstone monument».

Hur skall man då läsa boken? En titt på in- nehållsförteckningen lönar sig. Läser man efter författarnas intentioner får man först en in- ledning om materialet och därefter en runolo- gisk behandling av ämnet, som av rubrikerna att döma är ganska syntetiserande. Därefter kommer en geologisk-litologisk undersökning

och sist (helt kort, i punktform) undersök- ningens resultat.

Man kan därför misstänka att det naturvet- skapliga avsnittet delvis blivit uppstyckat, och att dess centrala del lätt kommer att bli ett ap- pendix, om man läser det sist. Jag tycker att det skall läsas först. Det hade kunnat bakas ihop med första avsnittet och röra materialets karak- tär fram till den tidpunkt då ristaren satte mej- seln till sandstenens yta. Att dispositionen vållat vissa problem ser man dels av att det litologiska avsnittet (sid. 63) börjar med hänvisningar till det inledande materialavsnittet, dels av att man i slutet av det runologiska kapitlet (från sid. 56) föregriper resultat i det litologiska.

Ser man på materialets karaktär fram till rist- ningen av text och ornamentik blir det först tydligt att det inte är tal om att man brutit run- stensämnen i stenbrott. Materialet har i stället hämtats ur lösa block som varit vanligast i när- heten av *in situ*-förekomster. Delvis är det alltså en fråga om att ta den sten som råkar finnas till hands. Samtidigt med att det förhåller sig på detta sätt finns det stenar på lokaler där det är osannolikt att så stora sandstenar förekommer naturligt. Därför måste man säga att det fun- nits en vilja att transportera stenar till platser där man inte kunnat finna lämplig sandsten.

Då det gäller själva runstensämnenas ut- seende ger Stefan Hagenfeldts undersökning, och jämförelsen med de lösa block som doku- menterats, en mycket klar bild av hur man be- traktat blocken som råvara. Längden har man i många fall utnyttjat som den var, men i ge- nomsnitt är ett block ca dubbelt så långt som ett runstensämne. Den genomsnittliga bred- den på en runsten är i stort sett hälften av det lösa blockets bredd, varför längd och bredd an- tyder delning på mitten och klyvning på läng- den av lösa block. När det gäller tjockleken vi- sar det sig att den i genomsnitt är knappt en meter vad blocken angår, medan runstenarna i genomsnitt är ca 17 cm tjocka. Det tyder på att man genom spjälkning i genomsnitt fått fem ämnen ur blocket. Fem skikt, en lodrät och en vågrätt klyvning ger 20 runstenar per block.

Jämför man nu de bevarade runstenarnas vikt med den genomsnittsvikt som blockens for- mat antyder, så väger en runsten 550 kg och

det ämne man teoretiskt får ur blocken 530 kg. Räkneexemplet antyder en rationell råvaruhantering, som i sin tur innebär att sandsten haft ett uppenbart ekonomiskt värde.

De genomtänkta och resonerande beskrivningar av materialets spridning och den välavvägda dokumentationen av stenarna visar hur pregnant ett runstensämne i sandsten i själva verket är och sedan man läst Stefan Hagenfeldts kapitel, och fått grundläggande fakta klart för sig, är man rustad att vända sig till de mer runologiska avsnitten för att låta den naturvetenskapliga materialbeskrivande utredningen berikas av kulturhistorisk dynamik.

Hur skall man då se på runsandstenar i ett kulturhistorisk perspektiv?

Rune Palm väljer till en början att betona en dikotomi mellan vad han kallar traditionella runstensplatser och kyrkogårdsplatser. Till detta lägger han senare betydelsen av den individuella runristaren, uppfattad som runstensmästare och konsthantverkare och inte bara uppdragstagare. Mot slutet av framställningen (sid. 60 f.) viker denna förståelse grundad på kategorier och enskilda män för en bild av kontinuerlig utveckling.

Just dessa två angreppssätt präglar i hög grad dagens runstensforskning och det är tydligt att arkeologer långt mer än runologer är benägna att se till den successiva sociala, ekonomiska och ideologiska förändringen och låta den genomsyra materialet på en lång rad sätt. Rune Palm har sina rötter i en annan tradition och det framgår inte bara av den disposition han gett sin undersökning utan också av detaljer. När materialet således två gånger (sid. 29 och 47) relateras till Anne-Sofie Gräslunds runstenskronologi, som just är ett sätt att fånga den glidande utvecklingen som arkeologer tycker präglar runstensresarnas mentalitet i Mälardalen under vikingatid, så finns båda gångerna samma tvivel med:

Gräslund suggests a rough chronology for the zoomorphic material in which the early Ringerike Style (Period 1) belongs to the first quarter of the 11th century, mid-Urnes Style (Per. 4) stretches from about 1060–70 to ca. 1100 and Late Urnes (Per. 5) belongs to the beginning of the 12th century (ca. 1100–1130). If Gräslund's analyses and her datings

are correct the results point in the same direction as the study of the historical content and the carvers (Fig. 8). (Hagenfeldt & Palm 1996 sid. 29.)

Det är inte Anne-Sofie Gräslund som väljer eller föreslår att göra den kronologiska indelningen ungefärlig eller grov, det är de valda variablernas förhållande till förändring över tid, som hon finner det svårt att uppfatta som enkelt, tidsbegränsande och linjärt. Gräslunds stilanalyser följer vedertagna normer och de är lätta att ta ställning till. Därför faller det i ögonen att Rune Palm först tycker sig kunna likställa Gräslunds profilgrupper med klassiska avgränsade vikingatida stilperioder (något som Gräslund själv avstår från då hennes syfte ju inte är att avgränsa kategorier) för att sedan med förbehåll säga att Gräslunds analyser stämmer med hans egna iakttagelser.

Exemplet belyser mest hur färgad man är av sin egen allmänna vetenskapssyn och hur viktiga avgränsade kategorier i detta fall är. Det samma visas naturligtvis också av den grundläggande dikotomin »traditional site» kontra »churchyard».

Som det framgår på flera ställen är en plats naturligtvis inte *antingen* traditionell *eller* kyrklig. Snarare kan det visa sig att en plats som ursprungligen varit traditionell, genom senare begravningsplats, förvandlats till kyrkogård, allt medan runstenarna stod och såg på. Dikotomin funktion är visserligen främst metodisk (sid. 13), men eftersom belysningen av den i så hög grad styr analysen verkar det aldrig vara aktuellt, och kanske inte heller önskvärt, att ta steget fullt ut och sätta in sandstenarna i ett brett perspektiv där tendensen i runstensealet successivt, under ett drygt sekel, förändrar sig från att betona privat handling och berättelse till att lägga vikten vid offentligt professionellt monument och ikonografi. Glimtar ur ett sådant perspektiv saknas naturligtvis inte, men det kan ändå vara värt att exemplifiera vad många arkeologer i dag sannolikt kommer att uppfatta som en vetenskaplig läsning eller instinktiv motvilja mot en mer vittfammande förståelse.

Rune Palm visar elegant att monument vid kyrkor ofta är små i jämförelse med monument

på traditionella platser. Samtidigt finns det små stenar på de senare och även vissa stora i kyrkliga miljöer, t.ex. eskilstunamonument. Före denna diskussion (sid. 31 ff.) har man redan påvisat ett samband mellan sandstenarnas popularitet, kronologi och utbredning å ena sidan och deras relation till kyrkor å den andra. Man kan säga att med tiden ökar efterfrågan på sandsten, viljan att transportera den långt och önskemålet att placera sitt monument vid en kyrka. Rune Palm knyter (sid. 33 ff.) an till Wesséns argumentation som pläderar för att dvärgstenar hör den tidiga kristendomen till då stenar som stod på en kyrkogård inte behövde hävda sig genom sin storlek. Man får tänka sig att platsen och den kristna tron gav stenen tillräcklig dimension. Samtidigt är förekomsten av väl tilltagna eskilstunakistor exempel på ett annorlunda synsätt.

Konklusionen (sid. 39) blir den alldeles korrekta att dimension och form inte är tillräckligt för att avgöra om en sten är en kyrkogårdssten eller ej. Det *påfallande* är emellertid att Rune Palm inte knyter samman stenarnas minskande storlek med det förhållande att man framställt runstensämnen ur ganska sparsamt förekommande lösa block, genom delning, klyvning och spjälkning, med tydlig ekonomi, som just kunde vara ett resultat av råvarans ökande popularitet. Det är sannolikt att populariteten skapar den brist som kommit råvaran att få ett värde i sig själv och kommit skillnaden i mängden sten, mellan dvärgen och kistan att bli en del av eskilstunamonumentets mening.

Det intressanta med stenarnas dimensioner är alltså inte att de är dåliga kriterier för att upprätthålla en dikotomi. Det intressanta är att runstenstraditionen, som enkelt och okomplicerat började med att resa och behugga någon av de stenar som tillfälligtvis låg lämpligt till, kom att utvecklas därhän att kvantiteten sediment i den enskilda runstenen fick ett värde och blev en kvalitet i sig. Denna slutsats kan inte sägas vara relevant för en viss given sten eller kategori av stenar, den är i stället uttryck för en generell tendens som det är värt att uppmärksamma.

Sammanfattningsvis måste man framhålla att *Sandstone Runestones* är ett viktigt arbete för

att det förenar en naturvetenskaplig och en humanistisk analys och anlägger mycket tydliga kulturhistoriska perspektiv. Därutöver tillhandahåller det en uppsjö av relevanta fakta som gör det möjligt för läsaren att både instämma i och protestera mot författarnas åsikter. Den sortens arbeten är alltid tillfredsställande att läsa och de för den vetenskapliga diskussionen framåt.

Frands Herschend

Intitutionen för arkeologi och antik historia
S:t Eriks Torg 5, 753 10 Uppsala

Pär Hansson (red.), *The rural viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro, Sweden. Lectures*. Örebro kommuns bildningsförvaltning 1997. 101 s. ISBN 91-972323-6-X.

Föreliggande bok omfattar fem uppsatser på god engelska, alla presenterade vid ett symposium på Karlslunds herrgård i Närke i samband med en utställning av skandinaviska fynd från vikingatida gravar i Ryssland hösten 1996. Utställningen hette »Finds from the Varangian World» och symposiets motto var detsamma som bokens titel, *The rural viking in Russia and Sweden*.

Denna hänsyftning på lantlighet är gåtfull då ingen sådan specialisering kan skönjas i uppsatserna. En mera rättvisande titel hade varit något i stil med »Den vikingatida skandinaviska närvaron i Ryssland och dess syften». Boken domineras till över halva sidantalet av en utmärkt uppsats om just detta ämne, skriven av den svenska arkeologens främste östambassadör, Ingmar Jansson. Uppsatsens titel är »Warfare, trade or colonization – some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Period».

Janssons text utgör en förträfflig orientering i det vikingatida rysk-skandinaviska forskningsfältet. Efter en presentation av de viktigaste historiska källorna ger han en fyllig bakgrund till både det skandinaviska och det ryska samhället under vikingatiden, inklusive vikingatågens syf-

ten och organisation. Därpå ger han sig av i österled, beskrivande och diskuterande skandinaviskt påverkade fornlämningar och fynd längs vägen: Ladogatrakten med Staraja Ladoga (Aldeigjuborg), Novgorod (Holmgård) och Rjurikovo Gorodišče, Jaroslavl-Vladimirområdet med centralplatsen Sarskoe Gorodišče samt gårdarna Bolšoe Timerëvo, Petrovskoe och Michajlovskoe samt Gnëzdovo. Alla dessa platser diskuteras utförligt i välargumenterad debatt med tidigare forskning, fast den okunnige recensenten gärna hade velat läsa litet mera detaljrikt om protostaden Gnëzdovo.

Frågor om etnicitet har länge befunnit sig i centrum av det berörda forskningsfältet. Jansson understryker etnicitetens flytande karaktär, fjärran från alla nationalideologiska idéer om monolitiska, kanoniska, oföränderliga »folksjälar». Det vore honom fjärran att tillskriva föremål etniska identiteter. Denna syn exemplifieras bäst av hans tolkning av boplatser och gravfältet vid Bolšoe Timerëvo, som traditionellt tillskrivits samexisterande men åtskilda grupper med skandinavisk, finsk-ugrisk och slavisk *ethnos*. Jansson visar att dessa tre grupper bildar en kronologisk serie.

... the material culture changed successively from a more Scandinavian to a more Finno-Ugric character. Then ... a more radical change appeared which, no doubt, must be connected ... with the establishment of the Christian Russian Kingdom. ... the components of the material culture do not indicate separate population groups, but rather, a community with people of different genetic origins but viewing themselves as one community and most probably also as one ethnic group. If ... there was a period with two ethnic groups living side by side, this was at the end, because the date of the late cremation graves ... and the inhumation graves ... is difficult to fix. They may well be contemporaneous, and the inhumation graves may represent an immigration of Slavic settlers. However, this dichotomy can also be explained as a social dichotomy resulting from the establishment of the early state.

Denna moderna, problematiserande syn på etnicitet står, som Jansson lite generat medger, i skarp kontrast till de äldre teoretiska modeller som ännu omfattas av många östeuropeiska forskare, inklusive dem som medverkar i *The rural Viking*.

Foruvännan 93 (1998)

I sina allmänna slutsatser utgår Jansson från iakttagelsen att en folkgrupp inte blir arkeologiskt synlig på en plats förrän den etablerat sig där mera permanent. Expansionen av materiell kultur med identifierbara skandinaviska rötter, från Staraja Ladoga vid 700-talets mitt sydostvärt med allt senare dateringar, representerar sålunda kolonisation och skapandet av en ny Rus'-kultur med inslag från Skandinavien. De skandinaviska rövare, köpmän och legosoldater som under hela perioden rörde sig i området kan inte ha lämnat sådana markanta spår efter sig vid sina flyktiga besök. Jansson går också emot den traditionella ryska tolkningsmodellen av en »följesmännens materiella kultur», där det skandinaviska inslaget förklaras med skandinaviska väpnade män i tjänst hos storfurstarna i Kiev och utposterade över landet i en kontrollapparat. Det finns ingen grund för att tillskriva de skandinaviskt påverkade miljöerna utanför protostäderna någon sådan aristokratisk status.

Bokens övriga innehåll är tyvärr inte lika gediget och välargumenterat som Janssons uppsats. Den år 1997 bortgångne Pär Hansson inleder på fem sidor med några korta iakttagelser om vikingatiden i Mälardalen och en presentation av fynden från gravfältet Jägarbacken vid Karlslunds herrgård. Bokens sista tredjedel erbjuder två katalogartade genomgångar av skandinaviska fynd från Jaroslavl'-trakten (Veronika V. Murašëva) respektive hela det gamla Ryssland (Tamara A. Puškina), torrt och föga analytiskt, samt en kort forskningshistorisk betraktelse över det sparsamt förekommande skandinaviska språkgodset i ryska ortnamn (Tat'jana V. Roždestvenskaja).

Sammanfattningsvis kan sägas att det vore synd om Janssons goda och nyttiga uppsats inte nådde den läsekrets den förtjänar när den nu publicerats i ett så pass undanskymt forum. *The rural Viking* är något så ovanligt som en symposieskrift där mer än halva sidantalet är starkt läsvärdt. Boken är en värdig sentida ättling till Ture Arnes *La Suède et l'Orient*.

Martin Rundkvist

Torsvägen 61 B, 133 38 Saltsjöbaden
arador@algonet.se

Ulf Ragnesten, *Bruk av järn i västsvensk förhistoria*. Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter No 14. Department of Archaeology, Göteborg University 1996. 122 s., 23 fig. ISBN 91-85952-46-X.

Ulf Ragnestens *Bruk av järn i västsvensk förhistoria* är en licentiatuppsats där följande problem diskuteras:

1. Hur samhällsförändringar inverkar på bruket av järn över tid och orsaken till den kvantitativa ökningen av järn som är tydlig över tid liksom omvänt vilken effekt bruket av järn får på samhället.

2. Förändringar i järnets sociala tillgänglighet, vilken betydelse det får för dåtidens människor, hur det används och hur bruket av järn förändras.

Med »Västsvrige» menar författaren två län, Göteborgs och Bohus samt Älvsborgs. Det material som stått honom till buds från dessa båda län är litet och kommer till 80 procent från gravar.

Vad gäller samhällsförändringar under järnåldern refererar författaren andra forskares tankegångar och ansluter sig till Agne Furingsten (*Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv. – Ett exempel från södra Västergötland 1500 f.Kr. – 1000 e.Kr.*, 1985). Furingsten har tyckt sig finna ganska stora förändringar i järnålderssamhället, dels vid tiden för Kristi födelse, då jordbruket verkar expandera, befolkningen öka och en social stratifiering kan märkas, dels ca 700 e.Kr. Då intensifieras jordbruket och man får behov av förbättrade och utökade kommunikationer.

Ragnesten finner i sitt material en blygsam användning av järn, främst för tillverkning av nålar, spännen och knivar, fram till ca 100 f.Kr. då formförrådet utökas, framför allt med skäror, vapen och pilspetsar. Ca 700 e.Kr. sker en kvantitativ ökning av järnföremålen. De används nu i många olika verksamheter: järnframställning och smide, födoämnesproduktion och hushåll, konstruktioner, hantverk, kommunikation och transport, beväpning och i personliga tillbehör. Speciellt intressant är förekomsten av järn i hästuprustning: betselbeslag, stigbyglar, broddar. Det senare stämmer

då väl med Furingstens tanke om ökat kommunikationsbehov.

I uppsatsen tar Ragnesten upp problemen med bevaringsförhållandena för järn och den ofullständiga inventeringen av järnmalmsförekomster och järnframställningsplatser i det behandlade området. Han redogör också för forskningen kring forntida järn i Sverige och närliggande områden på kontinenten.

En intressant ny ansats i uppsatsen är författarens diskussion kring bruket av material: till estetiska former, till energi och till praktiskt bruk samt en jämförelse av bruksprofiler och bruksegenskaper hos flinta, brons och järn. Författarens tes är att flinta och järn var lättillgängliga medan brons, som måste importeras, var svåråtkomlig. Även om brons enligt hans undersökning i många fall vore det bästa materialet för redskap blir det inte så. Brons kommer huvudsakligen att användas till utsmyckningar av olika slag. Det är alltså flinta som redskapsmaterial som slås ut av järn. Järnhantering fordrar emellertid en mer omfattande teknisk kunskap än de båda andra materialen. Likaså har det sannolikt blivit nödvändigt med specialisering och kapitalinvestering. Järnföremål blir så småningom var mans egendom. Att så äger rum försöker författaren visa genom att jämföra förekomsten av guldföremål och järnföremål under tiden före 700 med silverföremål och järnföremål under tiden efter 700. Guld- och järnföremål finns i samma områden, vilket antas visa att järn till en början var förbehållet de välsituerade, så som bronzen varit under bronsåldern. Silver och järnföremål finns däremot i olika delar av området vilket skulle tyda på att även gemene man fått tillgång till järn. Silverföremålen kommer från skattfynd medan guld- och järnföremål i huvudsak kommer från gravar. Skattfynden torde enligt min mening snarare visa på var oroligheter och strider ägt rum än på de platser där man varit mest välsituerad. Att det ökade formförrådet och den ökande mängden järnföremål tyder på ett allmännare bruk av järn torde dock vara riktigt.

Den ökande användningen av järn, orsakad av en utökning av jordbruket eller nödvändiggjord av jordbrukets expansion, specialisering

och möjligheten till kapitaluppbyggande är det som orsakar förändringen i samhället. Det gamla bronsålderssamhället som byggde på en aristokrati som importerade brons och distribuerade föremålen försvann och ersattes av ett samhälle där redskap och vapen tillverkades av inhemsk råvara och blev tillgängliga för många människor.

En uppsats av detta slag måste med nödvändighet begränsas. I fyndmaterialet saknas ben, ett material som det vore intressant att få jämfört med de andra tre. Tidsgränsen mot medeltiden gör att författaren inte följt utveckling och förändring längre fram i tiden. Man skulle önska sig en diskussion om vapnens roll i en tid som står nära den tid då de nordiska staterna bildas och där undersökningsområdet dras in i striderna mellan danskar, svenskar och norrmän.

Begränsningarna till trots är det intressant att se hur ett litet material från ett geografiskt begränsat område kan användas för att komplettera den bild av samhällsutvecklingen under järnåldern som andra forskare har fått fram. Ragnestens uppsats utgör ett värdefullt bidrag till forskningen kring järnets roll i forntiden och förtjänar att uppmärksammas av andra forskare inom området.

Ingegerd Särvtvik

Stora Gårda 42, 412 70 Göteborg

Sture Wikman, *Fenrisulven ränner. En bok om vävarna från Överhogdal*. Utgiven av Jämtlands läns museum. Östersund 1996. 80 s. ISBN 91-7948-118-3.

En intressant bok från Jämtlands länsmuseum kallad *Fenrisulven ränner* behandlar de märkliga vävarna från Överhogdal. Författare är religionshistorikern Sture Wikman som där lägger fram en egen fascinerande tolkning av innebörden i vävarnas motiv. Tolkningen har växt fram i samband med arbetet på ett bildspel om vävarna och innebär i korthet att vävarna innehåller en bildframställning av Ragnaröksmytten som den framställs i eddadikten *Voluspá*.

Fenrisulven ränner är en populärvetenskaplig bok med ett rikt bildmaterial men på samma gång också en nytolkning av vävarna.

Det är i många stycken en lycklig slump att dessa vävar blivit bevarade till våra dagar. De återupptäcktes av konstnären och författaren Paul Jonze år 1910, då han på en inventeringsfärd i Härjedalen fick en ingivelse att undersöka innehållet i en gammal bod intill Överhogdals kyrka. Där fann han i en lumphög fem hopsydd vävnader med märkliga motiv. Kyrkan hade tidigare varit föremål för renovering och möjligen hade vid detta tillfälle vävarna kommit att hamna i boden. Sedan dess har de funnits i Östersund, först på biblioteket och senare på läns museet, där de idag finns utställda. De fem vävarna är idag isärtaggna. Fyra av dem innehåller bildmotiv i form av ett myller av figurer (väv III är dock fragmentarisk) medan en (väv IV) endast består av dekorativa element.

Man var från början klar över att vävarna, ofta kallade Överhogdalstapeten, måste vara av hög ålder. Många olika teorier om såväl ålder som innebörd har också framförts genom åren. Den vanligaste dateringen har varit att förlägga deras tillkomst till 1100–1200-talet. De tolkningar som gjorts av bildernas mening går minst sagt isär. Några alternativa tolkningar som gjorts är följande: att de skulle framställa Härjedalens kristnande, en bröllopsfärd till en kyrka, olika norröna mytologiska motiv samt att bilderna skulle vara rent dekorativa utan egentlig innebörd.

Den senaste i raden av tolkningar, före den här anmälda boken, var en konstvetenskaplig avhandling av Ruth Hornej (1991). I den hävdas att bilderna inspirerats av en apokalyps och troligen är en bildframställning av den bibliska Uppenbarelseboken. Motivvalet skulle kunna ha samband med de apokalyptiska stämningar som var rådande runt millenieskiftet år 1000. Den bibliska apokalypsen skulle enligt Hornej också kunna ha sammanblandats med det fornskandinaviska Ragnaröksmotivet. Denna tolkning har alltså beröringspunkter med den som Wikman anför. 1991 skedde dock en mindre revolution i synen på vävarna från Överhogdal. Fyra av vävarna blev då föremål för en ¹⁴C-da-

tering, gjord av Göran Possnert på The Svedberg-laboratoriet i Uppsala. Dessa dateringar visar tydligt att vävarna är tillverkade någon gång mellan år 800 och 1100 (tyngdpunkten i de fyra dateringarna sammantaget ligger i 900-tal). Detta gav alltså vid handen att bilderna på åtminstone några av vävarna mycket väl skulle kunna vara av förkristet ursprung.

Sture Wikman visar hur olika bilder på några av vävarna mycket väl överensstämmer med Ragnaröksberättelsen som den framställs i *Voluspa*. Eddadikten ger i sig en kraftfull poetisk beskrivning av en del av den fornskandinaviska synen på världens skapelse, upprätthållande och undergång. Dikten finns bevarad i en handskrift från 1200-talet men anses av flertalet religionshistoriker gå tillbaka till förkristen tid. Wikman ser stora likheter mellan eddadikten och Överhogdalsvävarna och menar att dessa delvis kan läsas som en bildberättelse som återger en sekvens ur dikten.

Ragnarök, vilket betyder gudamakternas öde, är den kosmiska ordningens sammanbrott i den norröna mytologin. Världsträdet Yggdrasil skälver, stjärnorna faller från himlen och onda makter stormar mot gudarna. Flera av berättelsemotiven i *Voluspa* kan tolkas in i vävarnas bilder: Frej som snart skall falla offer för de onda makternas anförare Surt, då denne rider uppför Bifrost mot dess väktare Heimdal; Fenrisulven som gapar mellan himlen och jorden för att snart sluka Oden, den högste guden. Den fruktade Midgårdssormen höjer sitt huvud i vredesmod. Mitt i myllret av figurer står på två av vävarna asken Yggdrasil. Detta är några av de motiv som diskuteras. Analysen av bildmotiven illustreras mycket pedagogiskt med förtydligande på detaljfoton av olika sekvenser från vävarnas bildframställning. Som appendix finns också *Voluspa* med i boken, i Björn Collinders översättning, vilket är praktiskt då man själv gärna vill jämföra text och bildmotiv under läsningens gång.

Flera motiv som hör hemma i den förkristna mytologin kan iakttas. En till synes staketomgärdad byggnad med det invävda ordet »kuthbu» (gudaboningen) i omvänd och uppochnedvänd runskrift kan föreställa Odens Valhall. Fågelliknande figurer kan vara valkyrior i

fågelhamn medan ett motiv kan framställa de tre nornorna som väver ödets trådar. På väv två finns dock även till synes kristna motiv, i form av korsprydda byggnader som tolkats som kyrkor. Det är långt ifrån säkert att alla vävarna tillverkats samtidigt, eller ens på samma plats, varför någon av dem kan vara mera kristet influerad. Perioden 800–1100 var också i hög grad en period av genomgripande förändringar i Skandinavien. Kanske visar vävarna en blandning av motiv som uttryck för en övergångstid.

Boken avslutas med två kapitel som beskriver något om övergångstiden mellan gammal och ny tro, respektive vilken miljö som vävarna kan ha funnits i ursprungligen. Är det exempelvis rimligt att tänka sig att de från början funnits i en kristen kyrka, när de innehåller så många hedniska motiv? Troligare är kanske att de ursprungligen prytt väggen i någon stormannagård för att först i senare tid hamna i Överhogdals kyrka. Ingen vet vilka orter och öden som vävarna sett på vägen dit. Kanske är det i Trøndelag i Norge som de en gång färdigställts.

I kapitlet som behandlar den gamla religionens kultbruk finns dock en del brister i källkritik som inte borde förekomma hos en religionshistoriker. Där framförs exempelvis som ett faktum att vårt julfirande skulle ha »rötter i det hedniska alvablotet, då man 'drack jul', besvor åkerns makter med en kärve av åkerns sista skurna strån och offrade en galt till Frej» (s. 47 f.). Alvablotet finns endast beskrivet i en text, *Austarfararvisur* (*Östfararvisan*), som skall vara skriven av Olav den heliges hirdskald Sighvat. Det enda som framgår där är att alvablotet hölls avskilt på gården samt att även guden Oden möjligen har en roll i kulten. *Austarfararvisur* är dessutom att beteckna som en sekundärkälla, i den bemärkelse religionshistorikern Anders Hultgård lägger i ordet, eftersom författaren, Sighvat, själv var en kristen man. Att alvablotet skulle kunna vara ursprunget till julfirandet har dock framförts av olika författare (exempelvis av Hilding Celander i *Förkristen Jul*, 1955) men kan knappast betraktas som ett faktum. En liknande framställning gör Wikman också av Disablotet.

Denna »yvighet» i användandet i källorna är

litet beklaglig, eftersom den också är onödig. Den svarar nämligen inte alls mot analysen av vävarnas bildmotiv och jämförelsen med Voluspa. Denna är i stället genomförd i en resonerande stil som övertygar. Nu är också Voluspa en av de isländska texter som flertalet religionshistoriker också skulle tillmäta ett källvärde vad det gäller utsagor om den fornsandinaviska religionen. Detta är förmodligen inte den sista tolkning av vävarna från Överhogdal som vi kommer att få läsa. Tolkningen förefaller dock i långa stycken övertygande på under-teknad, även om den här är framförd i ett populärvetenskapligt sammanhang. Man får hoppas att flera forskare läser *Fenrisulven ränner* och tar fasta på analysen och kanske utvecklar den vidare. Förhoppningsvis har Sture Wikman själv sådana planer. En stor förtjänst i boken är det rika bildmaterialet, särskilt när det gäller detaljer från vävarnas motiv, som gör att läsaren själv kan få pröva sina egna tolkningar mot författarens ståndpunkt.

Avslutningsvis skall därför sägas att *Fenrisulven ränner* är en mycket läsvärd bok. Jag skall avsluta med ett citat ur förordet av Ulla Oscarsson från Jämtlands läns museum: »Det är min förhoppning att läsaren i denna bok skall gripas av samma hisnande känsla av att genom vävarna glänta på dörren till en svunnen tids människor och deras föreställningsvärld, som jag har gjort.» Det är bara att konstatera att detta är just vad boken lyckats förmedla.

Anders Kaliff

Raå UV-öst
Järnvägsgatan 8, 582 22 Linköping

Agnes Branting och Andreas Lindblom, *Medeltida vävnader och broderier i Sverige*. (Del I, *Svenska arbeten*, 1928. Del II, *Utländska arbeten*, 1929.) Faksimilupplaga i ett band med inledning av Margareta Nockert. Lund 1997. 132 s., 111 pl. + 105 s., 220 pl. ISBN 91-87896-28-1.

Detta bokverk utkom i två praktband åren 1928 och 1929 (engelsk upplaga 1932). Det är sedan dess den viktigaste källan för svensk textil-

forskning som en gren av konsthistorien. Genom att svenska klimatiska och kulturella förhållanden varit gynnsamma för bevarandet av äldre textilier, kan svenska museisamlingar presentera en för internationell forskning överraskande och imponerande rikedom av medeltida textilier, märkliga både kvantitativt och kvalitativt. Det gäller inte bara sådana som tillverkats i Sverige, Norge och Finland, utan även utom Norden. Det är mestadels konstföremål, som man ansett värda att bevara århundrade efter århundrade, antingen i ursprungligt skick eller styckade och omändrade för att placeras på nytt sätt i ny funktion.

Agnes Branting var under tiden runt sekelskiftet 1900 en mycket betydelsefull person på det textila området. År 1891 blev hon direktör för Handarbetets vänner, 1904 grundare av ateljén Licium och 1908 styrelseledamot i föreningen Pietas för textilkonservering, vars ledning 1930 övertogs av hennes systerdotter Agnes Geijer. Hennes medförfattare, Andreas Lindblom blev 1925 professor i konsthistoria och 1929 styresman för Nordiska museet och Skansen. Åren 1944–46 utkom hans verk *Sveriges konsthistoria* i tre band.

För kapitlet »Svenska dubbelvävnader samt dubbelsidiga vävnader av utländskt ursprung» engagerades Vivi Sylwan, som 1914 hade blivit chef för textilavdelningen vid Röhsska konstsölmuseet i Göteborg. Hon var på den tiden den skickligaste svenska textilanalitikern och som sådan även internationellt känd. Hon var den första som insåg att Överhogdals- och Skogsbonadernas mönster var vävt och inte sytt. Hennes analyser av textilier från antiken och textiltfynden från Sven Hedin-expeditioner till det inre av Kina är uppskattade forskningsbidrag.

Eftersom viktiga arbeten om de äldsta bonaderna och listerna nyligen hade utkommit, bl.a. E. Salvéns avhandling om Skogsbonaden 1923, fick det första kapitlet i boken endast en översiktlig framställning av dessa textiliers teknik och konstnärliga stil jämte fastställande av den använda terminologin. Margareta Nockert konstaterar i sin inledning att Överhogdalsbonaderna genom C¹⁴-datering åldersbestämts till tiden mellan 900 och 1100 och att de alltså san-

nolikt är vikingatida. De har vävts i varptyngd vävstol med mönster i soumakteknik, som Salvén gav det svenska namnet *snärjteknik*, därför att mönstertrådarna snärjts omkring varptrådarna. Det kan tilläggas att tekniken hjälper till att hålla bottenvävens inslagstrådar uppe i den varptyngda vävstolen, men har inte samma funktion i en vävstol med horisontellt spånt varp. Tekniken försvinner också alltmer under medeltidens gång.

Det andra kapitlet innehåller Sylwans beskrivning av dubbelvävnader, vars teknik enligt henne kan betecknas som en nordisk förenklad motsvarighet till rikt mönstrade kontinentala alster. De äldsta är från Jämtland-Härjedalen, med paralleller i Norge, medan en senare grupp är påträffad mest i mellersta Sverige och i Finland. Båda har efterföljare i sentida folkkonst. Angående de dubbelsidiga vävnaderna, av utländskt ursprung, som påträffats mest i kyrkor i norra delen av landet, har de varit förebilder till dubbelvävnaderna. De har av Sylwan kallats dubbelsidiga, därför att mönstret bildas av två olikfärgade inslag, som täcker varpen och dominerar ytan på båda vävsidorna. Sylwan var för övrigt den första som i en artikel (*Fornvännen* 1924, s. 106 ff.) publicerade den berömda Marbymattan från en jämtländsk kyrka. I boken tilldrar sig mönstret särskild uppmärksamhet.

Det tredje kapitlet beskriver mosaik- och applikationsbroderier jämte tvist- och vävsöm samt konturbroderier. Den förstnämnda gruppen har ofta mönster av djurfigurer inom rundlar eller mångkantiga ramar liksom Marbymattan. Djuren och över huvud taget de allmänna stildragen återkommer i de samlingar av folklig textilkonst som hopbragts av Lilli Zickerman, grundaren av Svensk Hemslöjd, och som nu finns i Nordiska museet.

Andreas Lindblom har också i detta museums årsbok (*Fataburen* 1935) skrivit en uppsats med titeln »Från Bysans lejon till Skånes varulf», där han påvisar sambandet mellan sidentyger från Bysans (nuvarande Istanbul) och alster av svensk textilkonst, bl.a. den kända bonaden från Grödinge. En lika lång tradition har medeltida vävnader i dukagång från Nådendals kloster i Finland då denna teknik har

påvisats såväl bland de koptiska vävnaderna i Egypten som på skånska drättar.

Det fjärde kapitlet behandlar medeltida kyrkliga skrudar och sakrala föremål, rika på pärlsöm samt guld-, silver- och silkebroderier. Bland dem märks den kåpa som burits av biskop Thomas i Strängnäs (död 1443), författare till den Frihetssång som bär hans namn. Här behandlas också de textilier som med större eller mindre säkerhet tillskrivits Vadstenaklostrets sömnadsverksamhet. (Ingrid Estham har senare forskat på detta område.) Likaså beskrivs här alstren av den s.k. Stockholmskolan, vars mest berömda broderiverkstad leddes av Albert Pärstickare (mest känd som Albertus Pictor).

Bland färgplanschererna tilldrar sig kanske den främsta uppmärksamheten Albert Pärstickares madonnabild på ryggsidan av en mässhake från Uppsala domkyrka samt gravtacket för Holmger Knutson från Skokloster, nu i Historiska museet. Det anses att mittfiguren utförts i hans verkstad, medan det övriga broderiet gjorts av nunnorna i Skokloster.

Del II innehåller tolv intressanta kapitel om utländska textilier – ett par till och med kinesiska – som bevarats i Sverige, en del som foder på nyare arbeten. De bär vittnesbörd om de täta förbindelser som den kyrkliga organisationen hade under medeltiden. Här presenteras såväl romanska och gotiska broderier som vävnader från gotiken och ungrenässansen.

Några av de svartvita bilderna har blivit väl dunkla i trycket, men färgplanschererna visar hur bländande vackra många textilier en gång varit, och ännu är. Om man läst bokens text och studerat bilderna, är detta till glädje vid efterföljande besök i museer och kyrkor med medeltida textilsamlingar. Margareta Nockerts inledning, där hon beskriver resultaten av senare forskning, utgör ett synnerligen värdefullt komplement till bokens text och gör hela boken outhärlig för nutida svensk textiltforskning.

Med anledning av nyutgåvan visas i Historiska museets textilkammare ett stort antal av de textilier som behandlas i boken (red:s anm.).

Gertrud Grenander Nyberg
Garvargatan 21, 112 21 Stockholm

Maj Nodermann, *Bonadsmåleri i Norden från medeltid och Vasatid*. Nordiska museets Handlingar 125, Stockholm 1997, 288 s. ill. (Eng. sammanfattning, översatt av Skans Viktoria Airey.) ISBN 917108417.

Fil. dr Maj Nodermann har i många år tjänstgjort som intendent vid Nordiska museet och handhaft bl.a. museets stora samlingar av folkliga bonadsmålningar, den största i Norden. Hon har publicerat en rad arbeten angående folkligt måleri, 1990 doktorsavhandlingen *Mästare och möbler*. I föreliggande bok beskriver hon de äldsta bevarade bonadsmålningarna i Norden från medeltiden och början av nyare tid fram till ungefär 1650. (Tidsangivelsen utanpå boken, »... till Vasatid» är ett tryckfel. På titelsidan är den dock korrekt.)

De bevarade bonadsmålningarna är uppställda i kronologisk ordning i ett avsnitt, skilt från huvudtexten i boken. Därtill kommer katalogisering av ett mycket omfattande nordiskt arkivmaterial om ett stort antal målningar som förkommit men är antecknade i inventarielistor och andra handskrifter. Förutom av litteraturförteckningen framgår förf:s stora forskarsfär av en personförteckning som börjar med namnet Abluna, 'tjuvkona', och slutar med Örnfot, ärkebiskop Jakob Ulvssons vapenbild. De många sakliga uppgifter som boken sålunda innehåller kunde förväntas vara en torr läsning, lämplig endast för experter. Men då känner man inte författaren, som är en både kunig och spirituellt skribent. Det är ett nöje att följa henne genom bokens olika kapitel, som tillkommit under ett långt och omfattande forskningsarbete vilket var tänkt att resultera i en doktorsavhandling tidigare än den från 1990. Nu har hon hunnit tillgodogöra sig den senaste litteraturen på angränsande områden, bl.a. I.-B. Wollins bok *Stugukläder. Rumsklädsel under tidig Vasatid*, 1993.

Det stora fyndet från ifrågakvarande tid skedde 1964 i Hans Ersgården i Alfta kyrkby i Hälsingland. Då man bröt upp golvet i en mangårdsbyggnad fann man ett stort antal väggbonader, utgörande ett närmare 80 m² stort täcke, där bonaderna sytts samman och lagts över golvfyllningen. De finns nu i Häl-

singlands museum i Hudiksvall. Redan i Nordiska museets årsbok *Fataburen* 1965 presenterade Nodermann detta fynd, som fångslat henne alltsedan dess. Det visade sig att samlingen, unik i sitt slag, innehöll bonader från olika tider, från både medeltid och Vasatid, och från olika sociala skikt. Bonader från såväl furste- som prästhem och antagligen även från förmodna handelsbönders hem var representerade.

Ett betydelsefullt kapitel handlar om kyrkan som storbeställare av allsköns lyxföremål, bl.a. vävda tapeter och målade bonader att klä de kala väggarna med. Den medeltida kyrkans internationella karaktär hade till följd att experter på olika hantverksområden inkallades och fick inhemska lärjungar. Detta var en policy som Gustav Vasa och hans söner fortsatte med i avsikt att öka sin status och exponera sin makt.

Studier av de målade bonadernas motiv, utförandet av de avbildade dräkterna, rumsinteriorerna o.dyl. jämte jämförelser mellan andra kända målningar har lett författaren till betydelsefulla slutsatser angående ursprung, ålder, förebilder m.m. Fastän motiven kan ha hämtats från bibelns värld, är gestalterna i regel iklädda dräkter, formade enligt de moden som rådde vid målningarnas tillblivelse. Detta kan hjälpa till att datera bonaderna som mera sällan bär årtal. Stilen på en målning kan, liksom en handstil, i vissa fall röja den som utfört målningen i fråga. Det är ett stort detektivarbete angående målningarnas ursprung som Nodermann utfört. Hon skildrar samtidigt de kulturella förhållanden som rådde.

Två viktiga händelser återspeglas i bonadsmåleriet under 1500-talet, reformationens införande och renässansens alltmer ökande inflytande på stilutvecklingen och livsföringen. Reformationen medförde att helgonbilder i form av skulpturer togs bort ur kyrkorumen. Enligt Nodermann ansågs deras tredimensionella form göra dem till bärare av en magisk kraft som var särskilt farlig. Däremot var målningar genom sin platthet mera neutrala, och måleriet med katolskt innehåll fortsatte därför även efter reformationen liksom kyrkliga dräkter med sådana bildframställningar.

De målade bonaderna, som jämte de vävda

prytt väggarna vid festtillfällen alltsedan förhistorisk tid, fick under renässansen en allt större betydelse som ersättning för de stora vävda tapetsviter som prydde slottens salar, vilkas då moderna höga fönster tillät solljuset att flöda in och bleka vävnaderna. Man gjorde också skillnad mellan vardag och fest, vilket bl.a. innebar att de förnämsta prydnaderna, såsom lösa väggbonader, togs fram ur förråden endast undantagsvis. Detta gällde alla samhällsklasser. De lösa väggprydnaderna efterträdades ca 1600 alltmer av släta upphängda tyger eller av gyllenläder. I exempelvis prästhem kom man också att måla direkt på timmerväggen.

Då bonadsmåleriet slutade att förekomma i prästhemmen, fortsatte det emellertid att användas i bondemiljö. Det så kallade folkliga bonadsmåleriet, dels det sydsvenska, dels det dalska-sydorrländska, blomstrade särskilt under senare delen av 1700-talet och förra delen av 1800-talet. Då hade det äldre bonadsmåleriet som Nodermann skildrar helt kommit ur modet och bara själva linneväven, på vilken målningarna fanns, kunde duga till något enkelt ändamål, t.ex. som drev i en timmervägg eller som handduk i ladugården. Författaren beskriver ett flertal fynd av delar av trasiga bonader med betydande målningar som nästan utplånats. Hennes klagörande teckningar av detaljer är till stort gagn för läsaren.

De många Alftamålningarna skildrar Nodermann i tidsföljd. På så sätt får man en uppfattning om hur motivvalet växlat med tiden. Under medeltiden skildrar man ofta, liksom i kyrkornas kalkmålningar, bibliska händelser – det kunde vara samme målare på båda ställena. En av Alftamålningarna med bild av Adam och Eva daterar t.ex. författaren till 1400-talet. Susanna i badet och Ester, judinnan som räddade sitt folk undan förföljelse under den babyloniska fångenskapen, var omtyckta motiv även efter 1500. Gärna avbildade man samtida furstar som bibliska personligheter. I och med renässansen börjar man med nya motiv så som antikens gudar, sinnebilder av de sju kardinaldygderna och de sju dödssynderna, de senare ofta som kvinnliga gestalter, liksom planeterna. Särskilt kättjan var ett omtyckt motiv.

Ett annat svenskt bonadsfynd som väckt Nodermanns särskilda intresse härstammar från Ol-Kjellsgården i Kinderåsens by, Ovikens socken i Jämtland, och publicerades av henne 1994. Det är en gavelbonad, den enda i sitt slag i hela Norden från 1500-talet. Det trekantiga formatet är anpassat för en gavel i en ryggstuga med öppen takstol. Det finns visserligen några andra gavelbonader bevarade, men sidorna på dessa är långsamt sluttande, vilket visar att det funnits ett »tredingstak», dvs. ett brutet innertak. Dessa gavelbonader är senare, och en del kommer från prästboställen i Dalarna.

I skriften från 1994 har Nodermann antagit att Kinderåsens bonad tidigare funnits i socknens prästgård, men i årets bok håller hon det för troligare att den hängt i en äldre byggnad i bondgården och senare flyttats till ett 1800-talshus och då placerats på den plats, från vilken den togs 1917 till Östersund av en energisk landshövding; den finns nu på länsmuseet där. Där finns också en lång bonad som i flera scener skildrar Jesu lidandes historia. Den lär ha hängt under ifrågavarande gavelbonad. Att bondgården varit den ursprungliga platsen för dessa bonader styrks av gårdens ägarlängd från 1400-talet. Betydelsefulla handelsvägar gick ju från de norrländska kustbygderna över Jämtland till Trondheim, och många handelsbönder hade råd att rikligen pryda sitt hus. Motivet på gavelfältet föreställer för övrigt Sankt Mikael och Sankt Görans (Georgs) strider med den onde i form av en drake. I synnerhet det sistnämnda helgonet blev avbildat långt efter katolicismens avskaffande som en hjälte till häst i strid med det allestädes närvarande onda. Han fungerade även som skyddshelgon för de spetälska.

De äldsta arkivuppgifterna om målade bonader är från 1100-talet och härstammar från Island. På grund av det fuktiga klimatet har dock inga medeltida sådana bonader bevarats där. Från Norge och Danmark föreligger en del arkivaliska uppgifter om målade bonader, och en stor samling målade bonader med utländskt ursprung finns i Rygnestad, Setesdalen. De flesta är från Nederländerna och Tyskland, och sådana spreds över hela Nordeuropa. Samlingen skall publiceras av Ruth Hamran.

I kyrkorna har mönstrade textilier bevarats längre än i profan miljö. Tapetsviten från Överhogdal, funnen i en kyrkbod och i kyrkan, har exempelvis daterats till omkring 1000. Medeltida vävda och broderade bonader med bildframställningar har utförligt skildrats i flera publikationer. Målade bonader från medeltiden och Vasatiden har först med Nodermanns avhandling 1997 fått sin grundliga beskrivning.

Gertrud Grenander Nyberg
Garvargatan 21, 112 21 Stockholm

Volker Vogel (utgivare), *Kirche und Gräberfeld des 11.–13. Jahrhunderts unter dem Rathausmarkt von Schleswig*. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 12. Neumünster 1997. 284 s. ISBN 3-529-01462-1.

Utgrävningarna i Schleswig har pågått under åren 1967–1984 men intensifierats under 1980-talet. Syftet har varit att klarlägga stadens äldsta historia och dess betydelse som centralort för transithandeln mellan Nordsjön och västra Östersjön.

Föreliggande band innehåller först en beskrivning av 1982 års utgrävning, skriven av dess ledare H. Lüdtke, och det avslutas med en katalog över samtliga fynd, vilka härrör från slutet av 1000-talet till omkring 1200. Dateringen har skett huvudsakligen på grundval av keramikformernas variationer över tid. Utom Lüdtke medverkar fyra specialister i arkeologi och antropologi, Grupe, Hägg, Hühne-Osterloh och Piepenbrink.

Det utgrävda området visade sig vara den forna centralplatsen för Schleswigs Altstadt, belägen på högre terräng än omgivningen. Där fann man rester av en stenkyrka, dvs. delar av fundamentet men endast spridda stycken av väggarna, bestående av tuffsten och tegelsten. Det var sannolikt rester av en Trefaldighetskyrka som byggts ca 1120. Då var staden säte för en biskop, underställd ärkebiskopssätet i Lund, upprättat 1103. Att döma av grunden har kyrkan haft två västtorn efter förebild av domkyrkan i Roskilde.

Till kyrkan fanns 240 gravar med relativt väl bevarade kistor med innehåll. Man har dessutom kunnat konstatera att några gravar befunnit sig under kyrkans fundament och alltså sannolikt tillhört en äldre kyrkogårdsanläggning vid en kyrka som uppförts tidigare än den påträffade, troligen i slutet av 1000-talet, och byggts av trä, förslagsvis i stavkonstruktion. Vid en jämförelse med det forna, närbelägna Haitabu (Hedeby) framkom att de båda handelsplatserna torde ha fungerat samtidigt i början av Schleswigs uppbyggnad, innan Haitabu övergavs och Schleswig övertagit ledarskapet för områdets handel och blivit säte för kyrklig och världslig överhöghet. Schleswigs betydelse minskade under 1200-talet då hamnen blev alltmer obrukbar och tiggarrordnar installerade sig i det forna furstepalatset. Den ledande handelspositionen för västra Östersjön övertogs av Lübeck.

Kistorna låg enligt kristen sed i öst-västlig riktning. De flesta var träkistor, gjorda av ekplankor, ett fåtal av andra träslag. 18 kistor har kunnat dendrologiskt bestämmas. Några kistor, uppbyggda av sten, låg nära kyrkan, de äldre av tuffsten, sannolikt från Rhenområdet, de yngre av tegelsten.

En tegelstenskista var utformad med en nisch för huvudet. Den innehöll träkol, något som funnits också i gravar på närliggande kyrkogårdar liksom i Lund. Undantagsvis påträffades också gravgåvor i form av blommor eller andra växtrester, genomborrade hasselkäppar, som ansågs ge livskraft efter döden, samt i ett par fall s.k. pilgrimsmusslor, tecken på företagen pilgrimsfärd. En del käppar har också tolkats som pilgrimsstavar. I de äldsta gravarna låg liken med armarna utsträckta utefter sidorna, medan i de yngre, från ca 1200, underarmarna och händerna var placerade ovanpå kroppen. Det fanns förhållandevis många gravar för spädbarn och småbarn, vilket tyder på stor barnadödlighet. Anmärkningsvärt är att kvinnor och barn oftare var begravda norr om kyrkan, medan mansgravarna företrädesvis låg söder om kyrkan. Enligt Inga Hägg förekom denna sed även i England, med vilket land Schleswig hade starka förbindelser under medeltiden. (Företeelsen har ingående belysts av Bertil Nils-

son i hans arbete *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*, 1994.)

I ett senare kapitel beskriver Inga Hägg textilierna i gravkistorna samt den symbolik som kan tänkas finnas i de föremål som de döda fått med sig. Nitton gravkistor har blivit närmare analyserade beträffande de enskilda textilresterna och deras placering i förhållande till kropparna. En äldre grupp kan skiljas ut från merparten som härstammar från första hälften av 1100-talet. Textilierna har haft olika funktioner, dels som kläder, dels som speciella gravtextilier såsom dukar över ansiktet, s.k. svette dukar, samt täcken, antingen utsträckta höljen eller sådana som lagts runt kroppen. För att tolka funktionen har en kartläggning med »ministratifiering» gjorts. Tygerna har analyserats av J. Riikonen, Åbo. De flesta är vävda i tuskaftsbindning och har en gles struktur. Genom att sammanställa liknande fragment kan större dräkt delar teoretiskt rekonstrueras.

En mansgrav innehöll som ett undantag tygrer som vävts i oliksidig kypert, där varpen var av z-spunnet ullgarn, dominerande på rättsidan (utsidan av plagget), vilken på så sätt fick en vattenfrånstötande struktur, medan det s-spunna inslaget (väften), dominerande på insidan, gav värme. Eftersom varpens trådar inte är parallella med kroppslinjen, torde det vara fråga om en draperad mantel, vilket förf. också föreslår som det mest troliga. Även läderremmar är bevarade som del av klädseln. Att den döde var begravd i sådana kläder som han bar i livet, ej särskilda gravkläder, anser Hägg vara en följd av förkristna traditioner.

Att vara begravd nedlagd i en bädd och iklädd en vit skjorta är däremot en kristen sed, och skjortan kunde vid denna tid vara den dräkt som den döde burit vid det kristna dopet. Hägg räknar vidare upp olika gravgods som kan tolkas som kristna symboler – förutom de ovan nämnda pilgrimsmusslorna och stavarna, som för övrigt påträffats även vid grävningarna i Lund. Också kistornas utformning tycks ha skett efter kristna tankesystem. En kista utan lock kan tänkas vara öppen för att inte vara stängd mot himlen, och en kistbotten i form av ett galler påminner om en martyrs farsansfulla död över en eld. Det behövdes tydli-

gen många medel för att den döde skulle kunna utstå förestående skärseld och dom, men sentida tolkningar är svåra att göra. Förf. har bl.a. använt sig av religiösa texter.

En antropologisk undersökning av skelettmaterialet redovisas av Gisela Grupe. Den resulterar i en rekonstruktion av den medeltida befolkningens status och dess beroende av omvärlden. Eftersom skeletten är mycket väl bibehållna kan inte bara en allmän rekonstruktion av de levande personernas levnadsvillkor göras utan även patologiska fenomen konstateras. Dessa var delvis en följd av ett kallt och fuktigt klimat. Förhållandena beträffande näringstillförseln tycks ha varit goda. Proteinet kom företrädesvis från boskapen. Fisk var ett närings tillskott till den rika kött dieten. Avvänjningen av dibarnen skedde före två års ålder, vilket var för tidigt enligt dåtida läkarråd. Detta innebar en stor risk, vilket återspeglas i skelettmaterialet från de döda spädbarnen. Man har även kunnat konstatera längden på kvinnornas reproduktionsperiod och det antal barn som fötts under denna.

En närmare undersökning av patologiska tillstånd hos barn och ungdom redovisas av Gudrun Hühne-Osterloh. Hon konstaterar att det funnits två riskfyllda perioder i barnens liv. Den första var den förut nämnda mellan ett och två år. Den andra perioden inföll mellan åtta och tio år, då tillväxten nästan avstannade. Som en sammanfattning konstateras att den höga barnadödligheten orsakades av ett samspel mellan konstitutionella faktorer, diet och sjukdomar.

Bokens sista kapitel utgörs av en redogörelse för konserveringen av de bevarade likdelarna. Fyndförhållandena var så goda att såväl hår och naglar som vissa mjukdelar fanns kvar. Detta berodde på att ett lager med dynga täckte fyndområdet. Konserveringskapitlet är författat av H. Piepenbrink.

Ett stort antal teckningar, vetenskapligt tagna fotografier samt tabeller och diagram åskådliggör och kompletterar texten.

Gertrud Grenander Nyberg
Garvargatan 21, 112 21 Stockholm

A. Molvögin, *Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland*. Numismatische Studien 10. Hamburg 1994. 613 s., 1 karta och 29 planscher. ISSN 0469-2144.

Det svenska s.k. CNS-projektet (Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperiuntur, Stockholm 1975–), som syftar till att publicera alla vikingatida mynt i svenska fynd, har hittills kommit ut i åtta volymer vilket täcker 23% av materialet (52 917 ex. av för närvarande ca 225 730 ex.). Motsvarande fynd i Estland är betydligt färre (fler än 24 582 ex.) men ändå omfattande, och nu har fynden av västeuropeiska mynt publicerats, d.v.s. mynt deponerade under perioden ca 975–1160. Fynden före denna tid, d.v.s. med enbart österländska mynt, omfattar ca 4 636 ex. (främst arabiska, men även volgabulgariska, bysantinska samt ett fåtal sassanidiska, indiska och ett georgiskt). Författaren, Arkadi Molvögin, har arbetat med materialet under flera decennier under sin tid som anställd vid Vetenskapsakademien i Tallinn. De tyska mynten, ca 10 500 ex., utgör en mycket stor del av materialet och här har förf. samarbetat med Vera och Gert Hatz, som för övrigt varit ansvariga för motsvarande material inom CNS-projektet. Engelska mynt är näst vanligast med ca 2 000 ex. Bland de europeiska ingår också italienska, böhmiska, ungerska, irländska, nordiska, skandinaviska, danska, norska och svenska.

Molvögins arbete inleds med en forskningsöversikt. Fynden skingrades tyvärr ofta helt eller delvis och i samband med världskriget försvann även en stor del av det material som då fanns på olika museer. Stor förvirring har också rått beträffande flera fynd eftersom det funnits olika uppgifter om fyndplatser. Här har Molvögin gjort ett mycket förtjänstfullt arbete genom att med hjälp av alla tillgängliga källor reda ut fyndproblematiken. Härigenom har han bl.a. kunnat påvisa att flera fynduppgifter avser samma fynd. Det äldsta kända estniska fyndet från Järvisse (Järven) hittades redan 1686 och mynten försålades i Stockholm. Fyndet omnämndes av Elias Brenner (den svenska numismatikens fader) som själv köpte många av mynten. Andra bildade sannolikt stommen i

flera andra kända privatsamlingar, bl.a. Carl Gustav Tessins, vars samling 1746 förvärvades av drottning Lovisa Ulrika. Dessa samlingar innehåller så sena engelska mynt att fyndet i så fall kan ha nedlagts så sent som i början av 1100-talet (t.p.q. 1113), medan de i övrigt mycket summariska samtida uppgifterna om fyndet ger t.p.q. efter 1042.

Molvögin redovisar 94 fynd med sammanlagt 19 574 ex. och t.p.q. 965–1158. Äldsta t.p.q. är något för tidigt eftersom fyndet innehåller nordiska mynt präglade ca 975–985. Två fynd (Lömla och Rootsiküla) består av vardera två delar där sammansättningen pekar på att de måste komma från två fynd med olika nedläggningstid. De estniska fynden följer det för Nordeuropa gängse mönstret för skatterna under den senare delen av vikingatiden med importmynt från ett stort antal områden med en dominans för tyska mynt och en stor andel engelska. Karaktäristiskt för Estland är emellertid att inte mindre än hälften av fynden tillhör perioden efter 1050 och att fynden med denna typiskt vikingatida karaktär inte upphör förrän på 1160-talet vilket är senare än i övriga Nordeuropa (Gotland har det näst yngsta fyndet – t.p.q. 1143). I Sverige tillhör de flesta fynden perioden 990–1030 och efter mitten av 1050-talet minskar fyndens antal drastiskt. De estniska fynden är inte minst intressanta genom att de kan ge en bra bild av myntimportens utveckling under perioden ca 1055–1075 då de gotländska fynden är påfallande få och de fastlandssvenska nästan helt upphört.

Ett problematiskt och mycket sent fynd (t.p.q. 1125) med 191 mynt finns på Kungl. Myntkabinettet, dit det förvärvades 1949 med uppgift att mynten hittats i Völla. Det har länge varit känt att fynduppgiften inte kan stämma. Molvögin redogör för innehållet i den korrespondens som medföljde mynten, varav bara framgår att de ursprungligen köpts i Tartu 1904, och han instämmer sedan med Friedenthals åsikt att fyndet kommer från Raadimõis.

Inom varje fynd redovisas varje enskilt mynt enligt CNS-modell med undantag för att inte alla sekundära element anges. De tyska mynten redovisas följaktligen i geografisk ordning, de engelska i kronologisk ordning. Ur en käll-

kritisk aspekt saknas tyvärr en viktig uppgift för de engelska eftersom endast myntmästarnas normaliserade namnform återges, varför man i tveksamma fall inte vet hur namnet verkligen återgavs på mynten.

Indiska mynt från Ohind (900-talets början) utgör en udda och mycket långväga myntgrupp i de nordeuropeiska vikingatida fynden. Den finns representerade med ett ex. i Vaabinafyndet (t.p.q. 1012–13) och ytterligare två ex. finns i ett äldre estniskt fynd (Erra-Liiva t.p.q. 976). Från Nordeuropa i övrigt är 10 ex. kända (Ryssland – 7 ex. från 5 fynd; Polen – 3 ex. från 3 fynd). Från Sverige finns således än så länge inget fynd.

Det yngsta fyndet, Padikūla t.p.q. 1158 (nr 81), omfattar 102 mynt varibland 15 från Skandinavien. De senare är mycket intressanta med tanke på fyndets datering som baseras på fyra engelska mynt av Henrik II:s s.k. Tealby typ, präglad 1158–1180. Tealbytypen finns i flera kronologiskt skilda varianter och kan därför dateras närmare, men av de fyra ex. är bara ett så väl utpräglad att det kan bestämmas med ledning av fotografierna (byst B, ca 1165–1168). Fyndets t.p.q. kan härmed skjutas framåt sju år.

Av fyra danska mynt är ett från Valdemar I 1157–1182, medan tre tillhör en omdiskuterad mynttyp som behandlats av Lagerqvist (*Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 1958, s. 202–206) i samband med att två ex. 1957 dök upp i Stockholm (skingrade ex. från Padikūla?, varav ett ex. förvärvades av KMK-SHM 25822). Typen, som i övrigt förefaller vara okänd i andra fynd, måste ha präglats vid mitten av 1100-talet och fördes av Lagerqvist till Danmark. Det är idag svårt att säga något ytterligare om präglingsområdet mer än att de brittiska öarna också eventuellt skulle kunna vara tänkbara. De två norska är brakteater med V resp. O? av de typer som traditionellt förs till Sverre 1177–1202. Eftersom de i så fall skulle vara minst 12 år yngre än andra mynt i fyndet kan denna datering ifrågasättas och troligen är de redan präglade på 1160-talet eller tidigare. Slutligen ingår nio gotländska penningar med hjulkors och kyrkgavel. Denna den äldsta gotländska myntgruppen fanns i skatten från Burge, Lummelunda sn, Gotland, t.p.q. 1143

och kan därför antas ha börjat präglas ca 1140–45 varefter typen präglades ända till ca 1225. Burgeexemplaret väger emellertid betydligt mer (0,63 g) än alla andra kända ex. och när typen dyker upp i nästa skatt (Bårarp, Råvinge sn, Halland, t.p.q. 1157) väger det enda exemplaret 0,21 g (liten kantförlust). Mynten i Radikūla utgör därför det tredje äldsta belägg och vikterna ligger mellan 0,15 g och 0,20 g. Fynd med gotländska mynt från det dåtida Sverige inkl. Gotland förefaller att tillhöra slutet av 1100-talet eller tidigast ca 1175. För att i framtiden kunna skapa en intern kronologi inom gruppen baserad på vikt och stil är deras förekomst i detta fynd synnerligen intressant. Nästan alla skandinaviska mynt är illustrerade i den utmärka planschdelen till katalogen.

Molvöginns mycket omfattande arbete ger alla grundfakta vad gäller myntfynden i Estland och det kommer att bilda basen för fortsatt forskning. Vi kan därför förvänta oss nya forskningsresultat beträffande en av de stora och mest intressanta materialkategorierna under vikingatiden i Östersjöområdet.

Kenneth Jonsson

Numismatiska forskningsgruppen
Bollhusgränd 1B, 111 31 Stockholm

Gunnar Redelius, *Tynnelsö. Biskopshus, kungsgård och herresäte*. Stockholm 1996. 168 s., ill. ISBN 91-630-4112-X.

Äntligen, är första tanken som far i mitt huvud när jag får boken om Tynnelsö slott i min hand. Ett av Sveriges intressantaste slott och samtidigt ett av de minst kända. Ett slott som inte bara har en historia från medeltiden utan även murrar från denna tid.

Kan man säga att nyfikenheten stillats efter att ha läst Gunnar Redelius bok? Nej, den har bara stegrats och man vill veta ännu mer om detta herresäte.

Tynnelsö slott är inte enbart en av pärlorna i Mälardalens herrgårdsbälte utan också ett av landets mest misshandlade herresäten. Det

märkliga är att Tynnelsö är statligt byggnadsminne och att den stora allmänheten kanske kan förledas att tro att slottet också är ett av de mest skyddade. Tyvärr är motsatsen den riktiga. Tynnelsö har alltsedan 1940-talet konsekvent misshandlats. Undantaget skulle väl vara de allra sista åren men något handlingsprogram för framtiden finns ännu inte. Redelius skriver i en not på sidan 48: »Den genomgripande dräneringen av hela källaren med s.k. revben och stammar med huvudavlopp, ny ventilation och torrläggning, som utfördes 1950, har åstadkommit sättningar i underliggande jordlager och därvid har vissa murpartier blivit hängande och alltså otillräckligt understödda.» Som om detta inte vore nog: »... omfattande uppschaktning i källaren erfodras, så att etappvis betonggjutning under mellanväggar och stöd kan företagas. Samtidigt bör viss injektering av betong företagas i väggar och bortbilning av vittrat och splittrat tegel ske.» (Detta skedde också.) När läsaren just hämtat andan beskrivs hur allt vad fornminneslag och allt vad allmänt hänsynstagande till en medeltida byggnad heter åsidosätts. Det gäller speciellt de grävningar för den utvändiga dräneringen som Redelius beskriver på följande sätt: »Även den utvändiga lagerföljden är spolierad. För dränering och vattenisolering måste schakt utföras till 3 m djup utmed östra muren, i övrigt runt hela byggnaden till ett djup av 1,40 m, enligt skrivelse av firma Bonthron i Uppsala den 13 maj 1961.» Så fortsätter det genom årtionden fram till våra dagar. När undertecknad ledde ett medeltida borgsymposium med exkursion till bl.a. Tynnelsö för ett par år sedan, sade den ryske deltagaren, när han fick se slottet: »Detta liknar ju våra ruiner därhemma.» Detta är nog den mest belysande karaktäristiken av Tynnelsö slott. När riksantikvarieämbetet kunde sälja Råfsnäs kungsgård, ägd av kronan sedan 1500-talet, infaller den hädiska tanken att det kanske vore enda räddningen för Tynnelsö slott, att sälja detta hus till en av dagens finansklippare. Mig veterligt har ingen privatperson lyckats vandalisera sin privatbostad på det sätt som staten gjort med Tynnelsö och Målsåker.

Nu åter till Tynnelsöboken. Det märkliga är att Gunnar Redelius börjar boken med en

byggnadsbeskrivning för att först på sidan 65 beskriva gårdens historia. Det borde ju vara tvärtom. En läsare vill väl först bekanta sig med gårdens historia för att sedan ta del av en byggnadsbeskrivning. Sedan är det litet tröttande för läsaren att byggnadsritningarna (för övrigt utmärkt gjorda) kommer i ett separat kapitel. Det hade varit bättre om ritningarna hade varit inbakade i byggnadsbeskrivningarna. Då hade man sluppit att hela tiden bläddra framåt i boken för att kunna följa med i beskrivningarna.

En annan företeelse som gör boken onödigt svårläst är notapparaten. Man kan fråga sig om det överhuvudtaget är nödvändigt att ha en notapparat i en populärt hållen framställning. Kanske hade det varit tillräckligt med enbart en litteraturlista. Saken blir inte bättre av att författaren blandar noter med sifferhänvisningar efter varje kapitel och litteraturhänvisningar i löpande text med författarnamn och sidnummer inom parentes. Man måste åtminstone välja metod.

En teori som Gunnar Redelius framkastar, måste starkt ifrågasättas. Det gäller ett Kristus-huvud som sitter som muralmålning ovanför en öppning i södra fasaden. Redelius anser att detta är platsen där en biskop har stått och välsignat menigheten utanför. Frågan är varför menigheten skulle ställa sig nedanför en muröppning i biskopens sommarresidens för att bli välsignad. Redelius hänvisar till liknande muröppningar vid några kyrkor men just i detta ligger motsättningen. Tynnelsö är inte en sakral byggnad och kan inte jämföras med en kyrka.

När det gäller den konsthistoriska terminologin finns det ett och annat att säga. Bl.a. skriver författaren att huset har en kubisk form men det stämmer inte. Den rätta benämningen är istället parallelepipedisk. En kub har ju lika långa sidor vilket man näppeligen kan säga att Tynnelsö har. Även väderstrecksangivelserna kan spela en ett spratt. På sidan 42 står att fasaden vetter mot söder men det ska vara mot öster.

Men låt oss inte fastna i detaljer! Redelius berättar om några mycket intressanta ägare i Tynnelsös långa historia, däribland familjen Hebbe, som ägde gården under 1800-talet. En av dem var Philip Bernhard Hebbe som genom

sina restaureringar räddade slottet från att bli total ruin. Även Filip August Boström, som var en avlägsen släkting till Hebbe, gjorde stora insatser för slottets bevarande i början av det här seklet. En annan Hebbe, Johan Philip, tog sig an trädgården. Det finns mycket arkivmaterial bevarat om denna, vilket skulle göra det möjligt att i en framtid återställa en stor del av den romantiska trädgården.

Ett intressant avsnitt i boken är när den siste fideikommiss-arendatorns son, Johan von Bergen, berättar om sin uppväxt på ön under tidigt 1900-tal.

En stor tillgång i boken är Redelius egna ritningar och uppmätningar. Av konsthistoriskt intresse är de uppmättningsritningar som utfördes av den blivande bergmästaren vid Falu koppargruvor Hans Raine. Raine har utfört både plan- och sektionsritningar av mycket hög klass så tidigt som 1687.

Det är genomgående för Tynnelsö att både ritningsmaterial och arkivhandlingar finns bevarade i stor omfattning. Således finns egentligen alla förutsättningar för en ljus framtid för Tynnelsö slott. Frågan är bara om myndigheterna har viljan och förmågan att seriöst kunna ta hand om detta unika stycke svensk historia och konsthistoria – ett problem som Gunnar Redelius endast snuddar vid men som efter genomläsning av hans bok framstår i klar belysning.

Magnus Josephson

Södermanlands museum
Box 314, 611 26 Nyköping

Torsten Afflerbach, *Der berufliche Alltag eines spätmittelalterlichen Hansekaufmanns. Betrachtungen zur Abwicklung von Handelsgeschäften. Kieker Werkstücke Reihe A. Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte.* Band 7. Frankfurt am Main 1993. ISBN 3-631-45737-7.

Var och en som på ett eller annat sätt sysslar med medeltid kommer förr eller senare in på

frågor som rör handeln. Föreliggande arbete tar sig an ämnet på en ovanlig ledd, köpmannens »yrkesmässiga vardag»; boken är informativ och ger genom sina talrika referenser tillgång till den nyare litteraturen på området. Författaren, som är historiker med handelsbakgrund, stöder sig givetvis i stor utsträckning på redan publicerat material, men sammanställningen är värdefull, antingen man ser den som kulturhistorisk information eller som en forskningsingång. Man har uppenbarligen hittills saknat en framställning som tar fasta på de konkreta detaljerna i Hansans handel.

Författaren har två huvudtemata. Det ena är *köpmannen*, som han belyser med hjälp av uppgifter i bevarade handelsböcker och korrespondens från ett antal köpmän, från den i Visby ca 1260 födde Hinric Plescow till Hinric Castorp, verksam i Brügge och Lübeck och död 1488, vilkas biografier han meddelar. Ur sina källor kan Afflerbach också dra ut en »kollektiv» köpmansbiografi, där han tar upp barn- och skola, utbildning, familjebildning etc.

Det andra huvudtemat är *handeln*. Här behandlar han handelns organisationsformer och hur affärerna gick till, med utredning av begrepp som inköp, förpackning, transporter, skeppstyper, tull, betalningssätt, bokföring och vinst.

Avslutningsvis gör författaren i *Annales*-skolans efterföljd ett försök att teckna köpmannens mentalitet och kommer – inte så överraskande – fram till att kärleken till pengar var en viktig drivkraft.

Den som är direkt intresserad av handeln på Skandinavien har inte mycket att hämta, men boken är som nämnts en inkörsport till ämnet och dessutom ett intressant komplement till en för några år sedan utkommen avhandling av konsthistorikern Jan von Bonsdorff om Östersjöområdets konst: *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, som längre fram också kommer att uppmärksammas i *Fornvännen*.

Göran Tegnér

Johan Hegardt, *Relativ betydelse. Individualitet och totalitet i arkeologisk kulturteori*. Institutionen för arkeologi och antik kultur, Uppsala universitet 1997. 277 s., 2 fig. ISBN 91-506-1239-5.

Den nutida fakultetsopponenten har såväl att vara andreopponent, och lära ut hur »Ricoeur» kan skrivas »Ricœur» på en datamaskin, som att vara tredjeopponent, och försynt raljera med respondentens spartanska, eller snarare skotska, kommatering. Den recensionsläsande allmänheten (cf. H. P. Blankholm i *Forvännen* 1997 s. 62–63) väntar sig emellertid nog mera av den klassiske försteopponentens retoriska beskrivning av avhandlingens innehåll och dess insättande i ett vittfamnande forskningshistoriskt sammanhang.

Johan Hegardts doktorsavhandling är således ett rundabordssamtal, ett 230 sidor långt protokoll fört av Johan Hegardt från ett sådant samtal. Deltagare var bland andra Olof von Dahlin, Christoffer Tilley, Sven Nilsson, Lewis R. Binford, och sekreterare var som sagt Johan Hegardt. Efter några timmars oöverskådligt samtal tågade alla gubbarna iväg till Domtrappkällaren. Kvar satt sekreteraren med sina 230 sidor och uppgiften att skapa ordning och avslutning. Det blev kapitel åtta om etik.

»Har du något att invända mot eller tillägga till denna sammanfattning av avhandlingen?» Det hade Johan Hegardt inte under disputationen. Om läsaren inte är nöjd, så finns avhandlingens nyckelformulering i de två sista meningarna i högra spalten på s. 52.

Avhandlingen innehåller inget »Stand der Forschung», och den lämpar sig inte heller för ett sådant från försteopponenten. Den är en modern avhandling, där författaren efter eget gottfinnande försökt sammanställa en konsistent och intressant mängd litteratur till en sammanhängande helhet. Av litteratur som jag tycker är intressant saknas Mary Salmon, Darwin i original (finns i modern svensk översättning), Terje Brattelid, Asgeir Svestad, »The Golden Marshalltown», Leo Klejn, J. Jensens tegelsten om J. Ch. Thomsen, Elisabeth Arwill-Nordbladh, till exempel. Johan Hegardt hade en annan uppfattning. Det går emellertid att genom läsningen känna igen organiserandet

av arkeologins idéhistoria i traditionell, processuell och postprocessuell arkeologi. De två första benämns också konventionell och modern (istisk) i avhandlingen.

Läsaren skall emellertid inte vänta sig, att dessa idékomplex beskrivs och diskuteras i någon förutsebar ordning. Alls inte, överraskningar väntar. Johan Hegardt har upphävt tiden och låter alla gubbarna komma till tals samtidigt eller åtminstone inte efter den enkla ordning i vilken de föddes, verkade och dog. Det är en sant postmodern palimpsest, där emellertid alla texterna står kvar att läsas på en gång. Kanske är den postmoderna termen »bricolage» på sin plats. Det är härligt uppfriskande att se Sven Nilsson tillrättavisa Ian Hodder, eller att se honom recensera Den Nya Arkeologin. Detta var nu inte riktigt korrekt, men Sven Nilsson är en sammanhållande personlighet, som Johan Hegardt ger en inträngande belysning av, och som han låter sätta färg på avhandlingen.

Johan Hegardt har valt att skriva en inomvetenskaplig idéhistoria. Diskussionen förs inom den arkeologiska disciplinens ramar. Påminnelserna om att omvärlden existerar är få. Diskussionen utgår också från arkeologernas tryckta skrifter. De arkeologiska författarnas liv och miljö beskrivs och diskuteras inte (i någon mån med undantag för Sven Nilsson, som även syns på ett porträtt). Kanske har Johan Hegardt rätt i, att det som finns kvar att ta ställning till idag är det tryckta. Jag tycker, att det gör de gamle mera rättvisa att försöka sätta in deras livsgärning i sitt tidssammanhang, både individens flyktiga och skröpliga levnad och hans tids och omgivnings ambitioner och tillkortakommanden. Detta kan göras med hjälp av de samlade avlagringarna i ATA och andra arkiv. I en liten anteckningsbok bland papperstravarna i ATA kan man till exempel få svar på den för den äldre svenska arkeologins historia intrikata frågan, när Sven Nilsson proponerade titelbortläggning med Bror Emil Hildebrand. Svaret inbjuder till en betydligt mera inträngande diskussion av relationen mellan de två på 1830-talet samtidigt i småhålan Lund verksamma arkeologiska giganterna än vad som finns *en passant* på s. 115 i avhandlingen.

Avhandlingens diskussion löper sålunda fram och tillbaka genom några hundra års arkeologiska verksamhet i västvärlden. Den går att läsa, men emellanåt inbjuder texten till en suck och en erinran av Bo Gräslunds debattinlägg i *Fornvännen* 1989 s. 47–50, och en önskan att Johan Hegardt hade efterbildat inte bara sin handledares avhandlingens titel. På ett fascinerande sätt är emellertid de olika kapitlens språkliga stil färgad av referenslitteraturens språk. Post-1960-arkeologin beskrivs och diskuteras i abstrakta, sofistikerade, filosofiska vändningar, medan den traditionella arkeologin framställs lättsamt och konkret. Den senares kulturhistoriska forskningsresultat får stort utrymme, den förras inget alls.

Genom en insats av en av *Fornvännens* redaktörer har avhandlingen fått hela två bilder. Ian Hodder och Åke Hyenstrand syns på bild, båda för sin tid lika elegant klädda som Sven Nilsson i porträttet av honom.

Kapitel åtta handlar om etik. Johan Hegardt visar varför och hur ett etiskt förhållningssätt är viktigt, och han gör anspråk på att ha visat hur han pekar framåt i den arkeologiska debatten. Där slutar dock avhandlingen. Vi får inga stentavlor att läsa, ingen bergspredikan att lyssna på, inte minsta lilla kungsord från Societystyrelsen. Johan Hegardt lämnar läsaren i sticket vid det avgörande vägvalet, eller, lämnar han läsaren att själv med nya insikter och nytt självförtroende välja den självklart rätta vägen? Ingår det i Johan Hegardts etik att inte peka ut vägar? Hans etik handlar om respekten för den andre. Inkluderas läsarna bland dessa andra? Är det därför vi inte får några pekpinningar? Så är det nog. Johan Hegardt vill lära oss att inte moralisera, och det gör han genom att inte moralisera själv.

Avhandlingen slutar efter 260 sidors läsmoda, just när läsaren väntar sig att få guld-kornen. Johan Hegardt vägrade envetet under disputationen, både under fakultetsoppositionen och extraoppositionen, att konkretisera en arkeologisk etik i förslag till handlingsmönster.

Kanske kommer Johan Hegardts avhandling att gå till arkeologihistorien, som den avhandling som skrevs på den tiden, då etik låg i tiden (eller – på grund av avhandlingarnas vanliga

produktionstid – något efter den tiden). Det vore emellertid att göra avhandlingen orättvisa. Den öppnar tankebanor. Den kan läsas som en intellektuell djupdykning i de tankar, som blev synliggjorda genom den arkeologiska kongressen i Southampton. Då arkeologin blir en global allas arkeologi, förlorar arkeologin sin självklarhet som en vetenskap. Arkeologi är också – på gott och ont, besvärande ofta på ont – livsstil, kultur, identitet, ideologi, politik. Den borde, lär oss Johan Hegardt, vara mera etik.

Stig Welinder

Institutionen för humaniora,
Mitthögskolan, 831 25 Östersund

Håkan Karlsson, *Being and Post-processual Archaeological Thinking Reflections upon Post-processual Archaeologies and Anthropocentrism*. (Licentiate thesis.) Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 15. Göteborg University, Department of Archaeology. Göteborg 1997. ISBN 91-85952-54-0.

Jag minns hur en kollega vid arkeologiska institutionen i Lund visade mig en som hon tyckte helt obegriplig artikel av Håkan Karlsson i *Arkeologen* 2/97. Jag läste denna artikel med behållning och tycker att det är en av de bästa korta introduktioner till Heidegger jag sett på svenska språket. Därför införskaffade jag med vissa förväntningar ett ex. av Karlssons licentiatuppsats. Denna omfattar 149 sidor inklusive litteraturlista. Uppsatsen är indelad i tre huvudavdelningar och 5 kapitel. Språket är engelska. Syftet är att introducera den tyske filosofen Martin Heideggers senare tankar i arkeologijämnet.

De tre huvudavdelningarna är länkade i så motto att de följer en utvecklingslinje. Den första heter »Conditions» och är i huvudsak en introduktion av Heideggers tankevärld. Detta är det längsta avsnittet av uppsatsen och omfattar cirka 70 sidor. Del två kallas »Deconstruction». I denna del påtalas de brister och tillkortakommanden som den moderna teoretiska arkeologin, särskilt den post-processuella,

har i förhållande till Heideggers senare arbeten. Denna del omfattar drygt 40 sidor. I den sista delen som har titeln »Construction» drar författaren upp riktlinjer för en arkeologi som beaktar den senare Heideggers idéer. Tillsammans med en summary omfattar denna del knappt åtta sidor text. Dock är det meningen att denna inriktning skall ligga till grund för författarens fortsatta arbete med en planerad doktorsavhandling i arkeologi.

Låt mig först och främst påpeka att jag inte är filosof och jag har långt ifrån läst alla de verk av Heidegger som åberopas i uppsatsen. Jag kommer att recensera boken som arkeolog eftersom Karlssons bok är en uppsats i ämnet arkeologi och därför borde vara skriven för arkeologer. Detta innebär att Karlsson, inte heller är filosof utan han, liksom jag, bör betraktas som dilettant. Ett fördjupat intresse för forskningshistorik, historiefilosofi och filosofi har på senare år gjort sig gällande inom arkeologin. Det är slående att det under de sista åren producerats flera licentiatuppsatser med en starkt uttalad filosofisk inriktning. Jag tänker på Björn Magnusson Staafs från Lund och Anders Gustafssons från Göteborg. Karlssons uppsats går dock ett eller ett par steg längre än dessa i det att det som vanligen brukar kallas arkeologi i stort är frånvarande, och frågan är om den inte i förlängningen även upplöses av författarens tankegångar och anammandet av Heideggers tankegångar. Detta återkommer jag till.

Den första delen av uppsatsen ger en bra bakgrundsteckning till Heideggers tänkande. För en läsare utan förkunskaper är den sannolikt svärgenomtränglig och svårförstådd. Heidegger är en av de mest komplexa och svårförstådda filosoferna över huvud. Att göra en kortfattad resumé över hans tänkande kräver sin man och jag måste säga att i huvudsak har författaren lyckats bra även om det i ett så stort universum alltid finns saker att diskutera vidare och ifrågasätta. Själva presentationen av Heideggers idéer kommer jag inte att fördjupa mig i här, Karlssons presentation räcker långt.

I stället finns det några andra saker jag vill ta upp. Håkan Karlsson ställer frågan (s.18): »Why did a more comprehensive archaeologi-

cal interest in the reasoning of one of European philosophy's key figures not develop until the middle of the 1990s?» Sannolikt svarar han själv på frågan, förmodligen utan att vara medveten om det. Uppsatsen är skriven på engelska med de flesta av de många Heideggercitatet översatta till engelska. Heidegger själv var en mycket tysk filosof, som själv hävdade att hans tankar inte gick att uttrycka på annat språk än tyska. Heideggers liv spänner dessutom över en stor del av den tyska historien detta århundrade med allt vad detta innebär. Han upplevde båda världskrigen och tog före och under andra världskriget uttalat ställning för nazismen. Efter kriget gjorde han aldrig avbön eller ens kommenterade sitt ställningstagande. Han hade under flera år efter kriget undervisningsförbud i Tyskland men blev upprättad som filosof av franska kolleger, medan hans tyska kolleger fortfarande betraktade honom som nazismens store tankebyggare. Den som är intresserad av detta speciella mänsköde rekommenderas att läsa Hugo Otts bok *Fallet Heidegger*. I denna målas en bild av en mycket liten man med stora tankar. På sitt sätt speglar Karlssons bok denna historia. Genom att vara skriven på engelska markerar den den tyska vetenskapens och filosofins minskade inflytande efter senaste kriget. Hur många svenska arkeologer behärskar idag tyska så bra att de på detta område kan föra en filosofisk diskussion på Heideggers nivå? Språket framstår därför i uppsatsen som något av en paradox.

Även Heideggers ställningstagande för nazismen diskuteras och problematiseras. Dock anser jag att Karlsson här brister allvarligt i sina resonemang (s. 26). Heideggers nazism verkar ursäktas med klarlägganden som »classical philosophers such as Plato and Aristotle, who were both slave-owners and pederasts» och »How many human beings died from malnutrition in the Third World during the few minutes that it has taken the reader to read these pages dealing with Heidegger's entanglement in Nazism?» Heideggers ställningstagande bagatelliseras genom att ställas mot allt annat ont i världen. Leder inte detta till ett nihilistiskt tankesätt där ens handlingar inte längre har någon betydelse? Ibland tycker man att Karls-

sons ställningstagande för den sene Heidegger gränsar till avgudadyrkan. Absurt blir det om man kopplar samman de ovan förda resonemangen och citaten med vad som sägs längre fram i uppsatsen (s.118):

The contemporary (post-processual), archaeological neglect of the ontological difference, the unity between thinking and Being, and the power of Being (-as-history) implies that archaeology is carried on within a metaphysical framework that has led us all into a destructive philosophy in which both the world and its human inhabitants are conceived of as a gigantic standing-reserve. If, in line with anthropocentrism and calculative thinking, we can objectify beings as things (artefacts), it is not a long step to the objectifying of other human beings. Auschwitz and Omarska are just the logical consequences of calculative thinking.

Platon och Aristoteles kan både ha varit slavägare och pederaster, men de byggde inga koncentrationsläger. Heideggers ställningstaganden för nazismen gör honom medskyldig i uppförandet av Auschwitz. Karlssons idoliserande av den sene Heidegger leder till att »Varats sanne profet» undantas från personligt ansvar och sin historiska situation. Hur pass insyltad Heidegger egentligen var i nazismen är omdebatterat. En del forskare menar att han var en ledande idéspruta som ville bli nazismens store filosof. Andra är av åsikten att han var ett oskyldigt offer för nazismen. Vad sanningen är får vi nog aldrig veta. Detta beror till största delen på att Heidegger själv efter kriget aldrig berörde sina ställningstaganden och ageranden under de mörka åren. Denna tystnad kan tolkas på olika sätt, men om Varats store profet inte kan motivera sina handlingar ger detta en dubbel botten till hans filosofiska resonemang. Hur som helst anser Karlsson att det är den sene Heideggers tankar man skall diskutera, hans politiska ställningstaganden kommer helt klart i andra rummet.

Håkan Karlsson skiljer starkt mellan den tidige och den sene Heideggers tankar. Mycket kortfattat kan denna skillnad sägas bestå i att den tidige Heidegger, framför allt i den berömda *Sein und Zeit* (*Varat och Tiden*) försöker finna en ny ontologisk bas för det filosofiska tänkandet. Detta gjorde han och här menar förf. att det gick snett, genom olika tänkesätt

som nästan kan kallas metodiska. Den tidige Heideggers tankar ligger till grund för den moderna hermeneutiken, representerad bland annat av hans lärjunge Gadamer. Samt olika textkritiska inriktningar företrädda av forskare som Ricœur och Derrida. Även postmoderna tänkare som dekonstruktivisterna Derrida tar avstamp i den tidige Heidegger. Dessa tänkare har varit inspirationskällor för flera av den postprocessuella skolans arkeologer och därmed har enligt författaren även den postprocessuella arkeologin hamnat snett. Han anser att postprocessualismens avståndstagande från den processuella arkeologin i själva verket är en schimär. Skillnaden mellan processuell och postprocessuell arkeologi är mycket liten, båda baseras enligt Karlssons sätt att se dem, på post-sokratiskt tänkande och är i grund och botten behäftade med samma problem. Dessa består i huvudsak av dikotomin mellan subjekt och objekt. Samma problem har enligt Karlsson alla västerländska riktningar inom arkeologin. För att påvisa dessa brister analyserar han i del 2, »Deconstruction», några av den postprocessuella arkeologins viktigare företrädare, främst Hodder, Shanks och Tilley.

Genom omfattande citat från olika verk av dessa forskare försöker han visa de likheter, men framför allt de skillnader som finns mellan det postprocessuella sättet att se på arkeologi och hans eget, av den sene Heidegger, inspirerade synsätt. De fält som han tar upp är »The being of man», »Other beings (things)», »Being», »Truth», »Language» och »Thinking». Detta är inga små fält att diskutera på ett litet antal sidor. Författaren menar att skillnaden mellan processuell, postprocessuell och heideggeriansk arkeologi är hur man tacklat dessa saker. I den processuella arkeologin har man konfronterat tillvaron med förnuftet. I den postprocessuella har man utsatt den för en förnuftets meditation och heideggeriansk arkeologi går ut på att väva in tillvaron i Varat (se särskilt s. 103). Han lyckas med sina exempel väl visa vad han menar med de tillkortakommanden som den postprocessuella arkeologin har. Trots mediterandet över saker som subjekt och objekt, natur och kultur, nutid och dåtid, lyckas man aldrig bryta sig fri från dessa diko-

tomier. Subjektet formar fortfarande världen efter sin vilja. Objekten ses inte som innehållande någon mening förrän de konfronteras med det aktiva förnuftet. Detta leder enligt författaren till det ovan citerade förhållandet att arkeologin ses som en konsumtionsreserv för att kunna rättfärdiga i stort sett vilka handlingar som helst.

I detta avsnitt behandlas några arkeologer som explicit tagit upp Heidegger som inspirationskälla i sina arbeten. Främst är det Julien Thomas' *Time, Culture and Identity* som tilldrar sig författarens intresse. Han betonar att användandet av Heidegger gör att denna text är en av de viktigaste som producerats inom arkeologin under 1990-talet. Dock har Thomas begått felet att endast använda Heideggers tidiga arbeten, främst *Sein und Zeit*. Dessa har en fenomenologisk inriktning som inte löser dikotomin mellan subjekt och objekt.

One weakness of this method in Heidegger's work, as well as in Thomas's reasonings, seems to be that the transcendental structures of experience are formulated as static and final in their nature. That is to say, these structures are considered to have functioned in the same way in the Neolithic, as well as in the present. Thus, anthropocentrism cannot be avoided, because it seems to be impossible to lay the transcendental structures of human experience as a foundation for our existence in the world, whilst at the same time avoiding anthropocentrism. ... The subject is still, as in traditional metaphysics, regarded as the core in relation to the world. (S. 112 f.)

För att sammanfatta detta kapitel visar Karlsson en stark förståelse för flera av de svagheter och problem som är förknippade med den moderna världens filosofiska grund. Heidegger är bara en av de tänkare som reflekterat över dessa frågor. Problemet är att man hela tiden väntar på att ett alternativ skall ställas upp av Karlsson, hur skall god arkeologi bedrivas? Och hur sker detta i en heideggeriansk anda? Det kryptiska svar som gång på gång återkommer varför det moderna tänkandet hamnat snett är: »This is mainly a consequence of forgetting the ontological difference, and the unity, between Being and beings, as well as the power of Being-as-history» (bland annat baksidestext). De tillkortakommanden som han pekar på i den postprocessuella arkeologins huvudfåra må

vara reella och ha sina uttalade nackdelar. Hur skall i praktiken dessa förändras för att ett sant kontemplerande av Varats sanna väsen skall uppnås inom arkeologin?

I det sista avsnittet, som kallats »Construction», kan man försöka finna dessa svar. Redan i inledningsstycket påpekas dock att detta bara är ett skissartat försök. Den fulla diskussionen kommer att följa i en doktorsavhandling. I det här sammanhanget ställer författaren upp fyra centrala punkter för en heideggeriansk arkeologi. Dessa är inte helt lätta att referera och glider in i varandra. Den första punktens kärna är (s.123):

First of all, the archaeological importance of such an approach resides in the fact that it allows us to move beyond the dichotomies of idealism-realism, and subject-object, through its capacity to decentre anthropocentrism without leaning towards objectivism. This approach prepares us to accept that Being (-as-history) is the origin of our thinking and the ultimate condition for the coming forth of Being in our faculty of speech.

Man skall förbereda sig på »vändningen» som kanske aldrig kommer genom att tänka över tänkandet. Här vill jag skjuta in viss kritik mot Karlsson. Han kritiserar det handlande subjektet i den postprocessuella arkeologin. Subjektet gräver, skriver och tänker. Detta drabbar objektet, det vill säga det arkeologiska källmaterialet. Hur skall man kunna föra över ett synsätt inspirerat av Heidegger till arkeologins praktiker? Måste inte dessa baseras på vissa fundamentala ontologiska antaganden som på ett eller annat sätt kan kränka objektet? Jag vill här se arkeologin inte bara som en teoretisk disciplin eller en gren av filosofin, som kan vara vacker att reflektera över, utan även fältsituationer, där vi använder metodval för att som vi säger »nä kunskap om» förhistorien. Även i andra riktningar av arkeologin är man tvungen att göra fundamentala antaganden om världen rörande typologi, kronologi och korologi. Man kan ju också med viss rätt fråga sig om inte handlingen att skriva en licentiatuppsats i det akademiska ämnet arkeologi är ett annat sätt att disciplinera objektet, det vill säga forntiden? Dock tror jag inte efter att ha läst Karlssons uppsats att han reflekterat särskilt mycket över

dessa spörsmål. Jag vill inte lägga ord i hans mun, men jag skulle mycket väl kunna tänka mig att ett heideggerskt svar på dessa frågor är att dessa aktiviteter inte är arkeologi. Riktig arkeologi är att reflektera över Varats sanna väsen, det vill säga en helt kontemplativ inriktning. Jag tror att Heidegger skulle poängterat att man missförstått honom om man velat använda hans tankar som utgångspunkt för en metodutveckling i ett specifikt sammanhang, som arkeologifämnet. Hur detta skulle kunna gå ihop med det vi i vardagslag menar är arkeologi vet inte jag. Sannolikt är det så att just reflekterande över Varats sanna väsen är det vi som vetenskapsmän förlorat genom den specialisering och professionalisering som skett av det moderna samhället. Går det både att ha kakan reflektivt tänkande och äta upp den i form av arkeologifämnets praktiker?

Den andra punkten poängterar att man skall känna en respekt för världen och det arkeologiska materialet. »The most fantastic thing about artefacts from the past is not *what* they are but rather *that* they are and that they have the same source of origin as ourselves» (s. 124). Det är på grund av att de arkeologiska artefakterna finns som vi över huvud uppfattar att det finns något att reflektera över.

From this, it may be argued that the interest of a contemplative archaeology lies first and foremost in the coming forth of the Being of beings, through our thinking and faculty of speech, and not in methodological control, in the search for past meanings or in the present, socio-political use of material culture, i.e. the interest is directed to truth as *aletheia* and our »dwelling» in Being and truth (s. 125).

Att förundras över att något finns kan låta trivialt. Det är dock en av förutsättningarna i Heideggers tänkande. Väljer man att se det som just trivialt blir det mesta av Heideggers tänkande meningslöst eller obegripligt.

Den tredje punkten är att »I suggest that a contemplative archaeology is directed to the fundamental ontological grounds for everything that is» (s. 125). Den kontemplativa arkeologin leder till en pluralistisk teoribildning där man aktivt reflekterar över tänkandets rötter.

Den fjärde punkten är att den kontempla-

tiva arkeologin är en »path of preparation». Den skall få oss att ändra våra liv och sluta exploatera forntiden och resten av tillvaron för våra egna syften.

Håkan Karlsson slutar sin bok (s.126) med: »I can only answer that archaeology ought to start think about thinking, because there is something more important than the statement that we, as archaeologists, are thinking. This is the foundation of thinking.»

Detta kapitel är det mest problematiska i hela boken. Tidigare har det mestadels handlat om att beskriva Heideggers filosofi och påvisa svagheter i det rådande teoriläget inom arkeologifämnet. Då det blir dags att konstruera egna lösningar påvisar författaren istället problem och motsättningar i Heideggers och sitt eget tänkande. För rättvisans skull lovar han en fortsättning i sin doktorsavhandling och hans tesser skall därmed ses som preliminära. Det över-skuggande intrycket man får av Karlssons tappning av Heidegger är att det rör sig om en frälsningslära. Heidegger har ofta blivit anklagad för att just vilja formulera en ny religion. Själv nekade han bestämt till detta. Trots detta förefaller hans tänkande ligga mycket nära ett gammalkristet ideal, exempelvis ett medeltida munkideal. En annan koppling som gjorts är mellan Heidegger och zen-buddhism. Guds ande finns i allt och alla. Man skall komma ihåg att Heidegger från början skulle studera till katolsk präst. Det är onekligen denna aspekt av Heideggers tänkande jag får då jag läser Karlssons riktlinjer för en fortsatt arkeologi. Det stora misstag som jag anser att han gör är att över huvud dra in arkeologin som ämne i en diskussion om Heidegger. Detta menar jag leder till oöverstigliga motsättningar. Arkeologin är ett modernt ämne, inte bara i den meningen att det är en relativt ung vetenskap. Den är dessutom skapad under den moderna erans anda. Dess sätt att uppfatta och klassificera världen är det moderna tänkandets sätt. Det är just detta tänkande som Heidegger och Karlsson kritiserar. Min fråga är om en arkeologi följande Heideggers tankebanor ens är tänkbar, ännu mindre möjlig. Själv vill jag svara nekande på denna fråga. Karlsson diskuterar denna möjlighet ytterst kortfattat, dels på s.115 i debatten

om Julien Thomas' bok om neolitikum, dels i slutkapitlet, där den riktning inom filosofin behandlas, här exemplifierad genom Theodor Adorno, som menar att Heidegger framför allt ägnade sig åt verbalt trolleri. Konsekvensen av de punkter som Karlsson formulerar i kapitel 5 blir att arkeologin löses upp och försvinner. Själv hör man även ta konsekvenserna av detta. Vad detta innebär blir ett individuellt ställningstagande, men en tillbakadragen kontemplativ tillvaro, inte olik den i ett kloster är förmodligen ett starkt alternativ. Heideggers egen slutna tillvaro, där han endast vid ett fåtal tillfällen och ytterst ogärna lämnade sitt hem, är ett tydligt exempel på detta. Jag skulle däremot anse att det är helt otänkbart att fortsätta tjänstgöra i den modernistiska grottekvart som heter arkeologi. Det första alternativet kan mycket väl vara det som leder till den större lyckan. Dock är det två helt oförenliga ideal, både på det praktiska och det filosofiska planet. Av denna anledning är jag av uppfattningen att Karlssons arbete inte har med arkeologi att göra. Går det då inte att läsa Heidegger eller någon annan filosof som arkeolog, skall vi endast begränsa oss till att läsa de personers böcker som har en akademisk titel i ämnet arkeologi? Definitivt inte! Jag tror att det är genom avancerade läsraider utanför det egna facket man har möjlighet att förändra och förbättra den egna disciplinen. Filosofi, sociologi eller kärnfysik ger dock inga svar, eller ens riktlinjer för hur god arkeologi skall bedrivas. Tyvärr är det vi själva som måste ta ansvar för detta.

Den sista passusen kan uppfattas så att jag är helt negativt inställd till Karlssons arbete. Det är inte fallet. Det olyckliga är, anser jag, att det skett en förväxling. Karlsson ger sig som diletant in i en avancerad filosofisk debatt. Hans arbete visar att han är väl bevandrad i det han skriver om. Hans bok är en överkomlig introduktion i Heideggers tänkande. Därmed inte sagt att detta är lättbegripligt. Jag är säker på att de många arkeologer som får hans bok i sin hand kommer att blåddra i den, skratta åt något de inte förstår, lägga den ifrån sig och minnas den som en lustig anekdot. Jag anser att den hade förtjänat ett bättre öde. Det som är synd är att Håkan Karlsson valt att lägga fram sitt arbete som en licentiatuppsats i arkeologi. Här hör den näppeligen hemma. Varför inte lägga fram den i ämnet filosofi? Skall filosofer syssla med arkeologi och arkeologer med filosofi? Givetvis är en sådan uppdelning av världen en del av det moderna tänkandets förutsättningar, men jag tror inte att man angriper problemet utifrån den kvist som arkeologin utgör, utan att man måste gå in vid roten där Heidegger själv dvaldes.

Som sammanfattning måste jag framhålla att boken är välskriven och välformulerad. Den har lockat och lockar mig till eftertanke och har berört mig så pass att jag formulerat denna recension.

Påvel Nicklasson

Hallands läns museer
Tollsgatan, 302 31 Halmstad

Recensioner

Rom an der Niederelbe, R. Busch (utg.). Veröffentlichungen des Hamburger Museums für Archäologie und die Geschichte Harburgs (Helms-Museum) 74. 332 s., rikt illustrerad i svartvitt och färg. Hamburg 1995. ISBN 3-529-01836-8.

Utställningskatalogen *Rom an der Niederelbe* inleds med en serie uppsatser, 12 till antalet, vilka följs av en omfattande katalog, med föremålsavbildningar i färg och tillhörande fynd- eller föremålsbeskrivningar. Ämnena för uppsatserna skiftar men de hålls samman av det geografiska, och delvis kronologiska, temat.

Publikationen inleds med ett urval skriftliga källor, främst latinska, som har relevans för utställningen. Där hittar man Tacitus beskrivning av Varus-slakten år 9 e.Kr., liksom Suetonius lika kända skildring av hur Augustus längt efter det förödande slaget kunde slita sitt hår och skrika »Quintilius Varus. Ge mig tillbaka mina legioner!» Med i detta bakgrundsmaterial är även beskrivningar av specifika stammar, hämtade företrädesvis från Tacitus.

De egentliga uppsatserna börjar med Horst Callies översikt »Römer und Germanen im nördlichen Deutschland» där det bland annat betonas, att romarna sedan generationer hade en inneboende fruktan för germanerna, grundad inte minst genom cimbrernas och teutonernas härjningar på 100-talet f.Kr. Genom Caesars kampanj i Gallien kom kontakterna att intensifieras och gränsen mellan den romerska och den germanska intressesfären drogs, av Caesar kanske man skall tillägga, vid Rhen. Under Augustus skedde emellertid en intresseförskjutning, och floden kom inte längre att betraktas som den naturliga gräns den kunde uppfattas som. Under Drusus ledning inleddes därför en rad fälttåg in på germanskt område och han och hans trupper nådde ända fram till Elbe. Efter Drusus död kom den blivande kejsaren Tiberius att överta ansvaret för kampanjen i norr. Han inriktade sig främst på konsoli-

dering. Tiberius efterträdare i Germanien, den tidigare ståthållaren i Syrien, Q. Varus, utsågs förmodligen för att omvandla det erövrade området till en ordinär romersk provins. Men det stamförbund, som bildats under Arminius ledning, omintetgjorde dessa planer vid Teutoburgerskogen år 9 e.Kr. Då grusades för alltid de romerska drömmarna om en provins norr om Rhen. En helomvändning skedde i utrikespolitiken och även om straffexpeditioner utrustades och man genomförde lyckade kampanjer kom gränsen att ligga fast vid Rhen. Detta innebar dock inte att romarnas inflytande och påverkan stannade där – snarare tvärt om. I Callies uppsats analyseras detta dynamiska skede i den romerska utrikespolitiken och ett försök görs att insätta den romerska politiken i ett vidare perspektiv.

Peter Kehnes bidrag handlar om romarnas geografiska och etnografiska kunskap om de nordliga germanstammarna och om området runt Elbe. Han utgår i sin skildring genomgående från de skriftliga källorna och ger dessa en mycket uttömmande behandling. Framställningen inleds med Pytheas av Massilia, verksam på 300-talet f.Kr., och därefter följer en rad mer eller mindre kända namn. I takt med ett ökat romerskt intresse blir också informationen mer detaljerad och under Augustus tid, då området var högaktuellt till följd av de romerska expansionsplanerna, sker en drastisk kvantitativ ökning.

Slaget vid Teutoburgerskogen år 9 e.Kr., sett ur ett arkeologiskt perspektiv, behandlas av Wolfgang Schlüter. Han konstaterar, att under de septemberdagar, då slaget rasade, vändes historiens gång. Och naturligtvis har det alltid funnits ett intresse att identifiera platsen för denna händelse. Redan vid slutet av förra seklet föreslog Theodor Mommsen, på basis av främst myntfynd, att platsen för slaget legat i närheten av det moderna Kalkriese, inte långt från Osnabrück. Denna tolkning vann emellertid ringa gehör men fick 1988 förnyad aktu-

alitet då arkeologiska undersökningar inleddes, som pekar på, att Mommsen hade rätt. Den centrala fyndplatsen i Kalkriese är ca 6 km lång och som smalast 1 km bred och omges på ena sidan av mossmark och på den andra av berg. Fyndmaterialet som påträffats består bland annat av en stor mängd mynt samt skilda typer av militär utrustning. Regelrätta anläggningar är däremot mer ovanliga, men en vall har kunnat konstateras. Av fyndens spridning att döma, har slagfältet efter segern plundrats mycket grundligt och bara sådana föremål som legat gömda under exempelvis raserade konstruktioner, som den ovan nämnda vallen, har blivit kvar. Men trots detta har ett omfattande fyndmaterial bevarats och det kanske mest spektakulära är den försilvrade ansiktsmask av järn som nu pryder utställningskatalogen. Den har en gång tillhört en kavallerist med hög rang och är en ytterst ovanlig föremålsform. Ett exemplar från Thorsbjerg-fyndet förtjänar att nämnas i sammanhanget, men den masken är inte alls av samma kvalitet som den som hittats i Kalkriese.

Ett faktum som styrker tolkningen av Kalkriese som Teutoburgerskogen är det skelettmaterial som påträffats. I detta ingår såväl mänskliga skelett som djurben, och ben har hittats i gropar, uppenbarligen deponerade efter det att mjukdelarna försvunnit. Detta överensstämmer med Tacitus beskrivning av den syn som mötte romarna under Germanicus ledning, när de fyra år senare sökte upp slagfältet och där stötte på de vitnande skeletten efter de slaktade soldaterna. Och enligt Tacitus begravde de romerska soldaterna sina stupade kolleger. Och tycker man inte att detta är nog för att säkerställa identifikationen (det finns de som fortfarande styvackat håller fast vid, att Kalkriese inte är Teutoburgerskogen) kan man vända sig till myntmaterialet som entydigt visar, att detta inte fått några tillskott efter år 9 e.Kr. Myntsammansättningen ger med andra ord en mycket säker grund vid identifieringen och att vissa mynt är överstämplade VAR [Varus] tycker jag röjer undan de flesta tvivel. Kalkriese kan inte vara mycket annat än den plats där Varus, och tillsammans med honom 30 000 man, skoningslöst slaktades och kvarlämnades

på slagfältet, plundrade på allt som de inte hade lyckas gömma undan innan de dödades!

I Michael Erdrichs uppsats är det företrädesvis mer fredliga kontakter som diskuteras. Han behandlar kontakterna mellan Rom och de germanska stammarna i Niedersachsen bland annat utifrån förekomsten av romerska importföremål av skilda slag. Erdrich menar att de skillnader som är spårbara i exempelvis importens sammansättning över tiden kan förklaras i bland annat förändringar i den romerska utrikespolitiken. För att förstå importen måste man med andra ord insätta den såväl i sin lokala (germanska) som i sin mer globala (romerska) kontext, något som görs i Erdrichs arbete. En intressant detalj som diskuteras är förekomsten av »barbariska» kopior av romersk militärutrustning – kanske tillverkade av hemvändande germaner, som hållits som gisslan av romarna under en längre tid. Onekligen en intressant tolkning, som säkerligen är tillämpbar även i andra sammanhang. Och att försöket att insätta fyndmaterialet i ett större sammanhang är fruktbart visas inte minst när materialet från tiden för Markomannerkriget analyseras. Här kan Erdrich visa, att det är högst sannolikt att dess sammansättning har ett samband med en romersk ambition att stärka vissa germanstammar på bekostnad av andra, som istället isolerades. Just denna typ av tolkning visar dels hur viktigt det är att försöka bryta ner materialet i dess minsta kronologiska beståndsdelar, dels hur viktigt det också är att återvända till gamla material och analysera dem med nya ögon. Här tror jag vi har mycket att lära, och vem vet, kanske kan en lika detaljerad analys av det svenska material ge bättre förankrade kulturhistoriska tolkningar än de som idag är rådande.

Erdrichs andra bidrag till katalogen behandlar Hemmoor-kärl och tar upp frågor kring utbredning, datering samt tillverkning. Nytt material i form av några nyligen framkomna depåfynd diskuteras, vilket är värdefullt, liksom Erdrichs analys av vikten hos de enskilda kärnen samt diskussionen kring tillverkningen, en fråga som länge varit aktuell och som Erdrich belyser genom nya analyser.

Metallkärl är även ämnet för Friedrich Laux uppsats. Men här är det frågan om ett bredare

spektrum, och utgångspunkten är kärl som är påträffade som urnor på germanska gravplatser. Romerska kärl som benbehållare uppträder redan under sista århundradet f.Kr. och gravarna är då i allmänhet sparsamt utrustade, till skillnad från sina skandinaviska motsvarigheter, som ju ofta innehåller vapen eller andra statussignalerande föremål. Laux analys av enskilda gravfält visar att familjegrupper kan urskiljas och att dessa styvnackat håller fast vid traditionen att begrava sina döda tillsammans med romerska importföremål samt att gravarna blir rikare och rikare. Det är även möjligt att urskilja kronologiskt åtskilda »vågor» av import i materialet på basis av de inhemska fibulorna och att klargöra, att vissa av kärlden är vdes under avsevärd tid innan de lades i graven. Detta är en uppenbar skillnad mot de nordiska förhållandena, där det ju hör till undantagen att en kronologisk eftersläpning kan fastställas. Redan under en tidig del av första århundradet e.Kr. är det uppenbart, att importen delvis ändrar karaktär och kärlden mer får karaktär av »gravgåva» än »urna», en funktion de tidigare haft. En ökad fokusering på käriltyper som har ett samband med drickande är också märkbart liksom kärl som avslöjar innehavarens kunskap om romerskt bordskick. Laux tolkar exempelvis förekomsten av bronskannor och bronskasseroller som belägg för att germanerna kände till romarnas vana att tvätta händerna före måltiderna. Jag har tidigare aldrig stött på denna tolkning men det känns onekligen tilltalande. Att dryckesserviserna vittnar om insikt i romerska dryckessedvänjor är ju sedan länge klarlagt, och man kan till och med se dem som utslag för en smyromanisering av den germanska aristokratin från romarnas sida. Men kanske kan även andra importföremål förstås i sådana termer, och just det civiliserade ätandet, som skiljer vilden från kulturmänniskan, är i sådana fall ytterligare ett exempel på en mötesplats för romerskt och germanskt, där syftet egentligen är att smyganpassa den germanska eliten till ett romerskt sätt att uppträda och bete sig. Denna »romanisering» av de ledande germanska skikten innebar emellertid inte, att dessa skulle överge sin germanska identitet. Tvärt om. Denna var de noga med att markera genom

bland annat den inhemska dräkt de bar, med de fibulor vi idag hittar i gravarna.

Renate Schafbergs bidrag om de brända benen från furstegraven i Apensen, som ingår i utställningen, lämnar jag utan kommentar. Hennes iakttagelser kring kremeringstemperaturen är i och för sig intressanta och det skulle vara bra om liknande undersökningar gjordes på andra gravar av denna typ. Kan man kanske fastställa, att kremeringarna skett på ett speciellt omsorgsfullt sätt när det gäller de s.k. furstegravarna? Här kan man ju inte undgå att tänka på Lindqvists diskussioner av kremeringarna i Gamla Uppsala och deras eventuella samband med kejsarkremeringarna i Rom.

Nästa bidrag behandlar myntfynden från Nordtyskland och avsnittet är författat av Frank Berger, som försöker se mynten som resultat av konkreta, historiska händelser. Bland annat framhåller han, att mynten från augusteisk tid måste ses i ljuset av den romerska expansionen vid denna tid och vars abrupta slut nåddes vid Teutoburgerskogen år 9 e.Kr. Men hans materialanalys sträcker sig ända in i folkvandringstid och för varje skede diskuteras de historiska förutsättningarna för myntpopulationen.

Romersk påverkan på mer intellektuell nivå diskuterar Christoph Eger med utgångspunkt från romerska viktsystem och deras användande på germanskt område. Eger utgår från främst silverföremål och visar att det redan under äldre romersk järnålder kan spåras en anpassning till, eller rättare sagt en tillämpning av, det romerska viktsystemet på germanskt område. Intressant är också, ur ett skandinaviskt perspektiv, att han påpekar att romerska silverkärl i allmänhet har vikter som visar att de är uppvägda och vikten bestämd på förhand – och att vikten till och med kan anges på föremålen, exempelvis på det sätt som det gjorts på vissa kärl i Hildesheimskatten. Här kan man ju peka på Hobybägarna, där man i botten litet slarvigt krafsat dit viktangivelsen. Detta har gett upphov till kulturhistoriska tolkningar som i ljuset av Egers utsaga kanske inte längre känns så övertygande.

Eger för diskussionen vidare genom att visa att även romerska silversmycken har en uppenbar viktanpassning. Detta skulle i och för

sig kunna ge upphov till tolkningsförslag om dessa smyckens funktion, men Eger inskränker sig till att konstatera fakta och spekulerar inte vidare kring vikthanpassningen. Men skulle man inte kunna tänka sig att det bara är vissa typer av smycken som har en anpassning till ett vikt-system? För föremål som tillverkats som gåvor kan man t.ex. tänka sig att vikten varit av betydelse, eftersom gåvan skulle kunna påvisas ha ett specifikt värde. I furstegraven från Zohor (Slovakien) ingår ju exempelvis en guldarmring av ormhuvudtyp som J. Werner uppfattat som en kejsarlig gåva till en germansk furste. Hos denna ring är det uppenbart att en vikt-anpassning skett. Här hade jag gärna sett att diskussionen förts vidare och att Eger kanske problematiserat frågeställningarna ytterligare. Men detta ligger möjligen utanför ramarna för hans uppsats, och de resultat han redovisar vad beträffar de germanska silverföremålen är intressanta och viktiga. En likartad analys av det svenska materialet kanske skulle vara värd att genomföra?

Romerska statyetter är ämnet för Ulrich Gehrigs uppsats. Där konstateras att sådana inte direkt är ovanliga i det fria Germanien, och att det till och med kan hända att de påträffas i en kontext som starkt påminner om den som de ursprungligen var avsedda för. I ett offerfynd från Marren är det exempelvis uppenbart att statyetterna använts som votivgåvor. I övrigt behandlas de skilda statyetter som ingick i utställningen, och den som har specialintresse av detta hänvisas till uppsatsen.

Uppsatsdelen avslutas med Ralf Buschs uppsats om Georg Spalatin (1484–1545), en 1500-talshumanist och teolog som år 1535 gav ut en bok om Arminius, Teutoburgerskogens okrönte segerherre. Och detta är onekligen en lämplig avslutning på boken: den följande katalogdelen består till stor del av material, som aldrig skulle ha kommit i jorden om Arminius och hans mannar hade förlorat slaget de där ödesdigra septemberdagarna år 9 e.Kr. Då hade historien sett annorlunda ut och det hade inte varit möjligt, tror jag, att sätta samman en så magnifik utställning som »Rom an der Niederelbe» eller skapa en så omfattande och intressant katalog, med uttömmande texter till

varje föremål och fynd och med mycket bra illustrationer i färg. För detta kan vi bara tacka Arminius och Hamburger Museum für Archäologie und Geschichte Harburgs.

Kent Andersson

Institutionen för arkeologi och antik historia
S:t Eriks torg 5, 753 10 Uppsala

Åke Hyenstrand, *Lejonet, draken och korset. Sverige 500–1000*. Studentlitteratur. Lund 1996. 180 s. ISBN 91-44-61901-4.

Inledande brasklapp: jag har i detta fall begått dumheten att åta mig recension av en bok skriven av föreståndaren för min egen universitetsinstitution. Jag löper alltså den dubbla risken att avfärdas som jävig av läsarna, och att förtörna sagde potentat, men hoppas kunna undgå båda fällorna.

Denna volym är enligt baksidestexten avsedd som lärobok i arkeologi och historia på högskolans grundnivå. Den består delvis av sammanredigerat material från författarens tidigare skrifter, främst *Sverige 989. Makt och herrevälde I* (1989). Ämnet är den utveckling under den yngre järnåldern som ledde fram till den svenska riksbildningen. Bokens titel är hämtad ur dess sista kapitel, en betraktelse över maktens ikonografi under vikingatiden med utgångspunkt från Sparlösaasten.

Huvudinnehållet fördelar sig över kapitlen 3–7: en sammanfattning av författarens arkeologiska regionindelning av Sydsverige, en presentation av relevanta källtexter från Tacitus till Adam av Bremen med ymniga citat, en litteraturgenomgång av teoretiska modeller för statsbyggnadsprocessen, diskussioner av enskilda fenomen utifrån arkeologiskt och historiskt material (Gamla Uppsala, båtgravfältet, Mjåbrostenen, Helgö, herulerna, de teofora ortnamnen) och slutligen en sammanfattande diskussion av den yngre järnålderns förutsättningar för en svensk riksbildning.

I bokens epilög sammanfattar Hyenstrand kärnfullt sin uppfattning (s. 166–167): den

svenska riksbildningen under 1000-talet medförde självständighet gentemot storebror Danmarks tidigare inflytande under vikingatiden via Västergötland och dess Målarstäder. Båda dessa riken markerar Sydsandinavien förvandling från perifert resursområde för de kontinentala kejsardömena till grogrund för självständiga statsbildningar.

Hyenstrand ser bakgrunden till denna utveckling i folkvandringstidens kontinentala kontakter, och iakttar att de som återvände till Norden från vistelser i Medelhavsområdet säkert förde med sig både materiella ting och hela tankekomplex av religiöst och politiskt slag. Den germanska krigarideologin med den väpnade ryttaren som främsta symbol spelade här en avgörande roll.

Lejonet, draken och korset är en uppslagsrik men rörig och rapsodisk bok. Hyenstrand framkastar, som han själv skriver, provocerande påståenden och ställer en mängd frågor, men presenterar få egna analyser som skulle kunna ge svar på frågorna och gallra bland hypoteserna.

Volymens disparata beståndsdelar är inte sammansatta till någon överskådlig helhet, utan bildar som författaren själv skriver ett slags antologi. Kapitlet om de historiska källorna är tämligen utförligt men kommer inte fram till något särskilt, och den detaljerade genomgången av den arkeologiska regionindelningen fyller såvitt jag kan se ingen funktion alls i sammanhanget. Dessa texter är kanske införda för att ge målgruppens grundstudenter nödvändiga bakgrundskunskaper.

Rent sakligt ställer jag mig frågande till Hyenstrands avfärdande av Ultuna i diskussionen av de vendeltida båtgravarna, liksom till hans godtagande av Toronto-mötets datering av Beowulf till omkring år 1000.

I bokens 180 sidor långa myller av idéer, hypoteser, spekulationer och referenser döljer sig beståndsdelarna till en skarpsinnig och välunderbyggd uppsats på 20–30 sidor om Sydsveriges interna och externa politiska relationer från år 500 till år 1000. Hyenstrand uppvisar all den gedigna bildning man kan vänta sig och dessutom en uppsjö av intressanta, mer eller mindre trovärdiga idéer, men bör inför nästa

bok nog städsla en sträng redaktör och en bättre korrekturläsare.

Martin Rundkvist

Torsvägen 61 B, 133 38 Saltsjöbaden
arador@algonet.se

Berta Stjernquist, Curt W. Beck och Jan Bergström, *Archaeological and Scientific Studies of Amber from the Swedish Iron Age*. Scripta Minora. Regiae Societas Humaniorum Litterarum Lundensis. Studier utgivna av Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund 1994–1995:1, Lund. 57 s. ISBN 91-22-01633-3.

Bärnsten är ett märkligt material som inte liknar något annat. Det hittas i jorden och kan påminna om sten, men har andra egenskaper. Det är inte kallt som sten när man tar i det och om man gnider det mot skinn drar det till sig småpartiklar. Färgen kan variera från ljust gul till mörk mahogny och polerar man det ser det ut som stelnad honung eller varför inte, solskens. Bärnstenen har fångat människors intresse i alla tider.

Föreliggande arbete behandlar bärnsten ur såväl kulturhistoriska som naturvetenskapliga aspekter. Det har tillkommit genom ett samarbete mellan Berta Stjernquist som är arkeolog, Curt W. Beck och Michael Lipcan vid Amber Research Laboratory, Vassar College, USA, vilka bidragit med spektrografiska analyser av ett antal utvalda prover för att faställa deras proveniens, samt Jan Bergström, Naturhistoriska riksmuseet, som studerat bärnsten ur biogenisk och geologisk synpunkt.

Berta Stjernquist står för huvuddelen av texten, som bygger på en inventering av bärnstensfynden från järnåldern i Sverige. Som hon påpekar, skulle det vara en mycket svår uppgift att göra en fullständig kartläggning av alla bärnstensfynd i landet. Detta gäller såväl äldre fynd, som finns utspridda i många museer, som nyare vilka framkommit genom de senare årens omfattande undersökningar och i många fall ännu inte blivit rapporterade eller tillförda något museum.

Materialet som här behandlas ingår i samlingarna i Statens historiska museum och Lunds universitets historiska museum samt museerna i Göteborg, Malmö och Kalmar. Dessutom har Lena Thunmark-Nylén ställt sitt för »Gotlands Vikingatid» hopsamlade material till författarens disposition. – Materialet som ligger till grund för denna studie är således så omfattande att det trots allt måste anses ha god representativitet för det bevarade fyndbeståndet.

När det handlar om bärnsten måste man, menar Stjernquist, vara medveten om att föremål av detta material kan vara mycket bräckliga och inte alltid bevaras i jorden eller påträffas i samma utsträckning som föremål av andra, mera beständiga eller iögonfallande material.

Under den aktuella perioden uppträder bärnstensarbeten i många olika former såsom pärlor, hängen, amuletter, sländtrissor, spelbrickor och föremål av varierande utformning liksom mer eller mindre obearbetade bitar av hopsamlat råmaterial som varit en handelsvara.

Stjernquist går igenom de olika kategorierna av föremål, landskap för landskap från söder till norr med hänsyn till fyndomständigheter och dateringar. Det konstateras bl.a. att de flesta bärnstensföremål härrör från gravfynd samt att de förekommer från romersk järnålder till vikingatid. Under tidig romersk tid och vikingatid är de dock mindre vanliga än under de mellanliggande perioderna. När det gäller vikingatid framförs tanken att karneol, som då blev mer allmänt förekommande, kanske slog ut bärnstenen som pärlmaterial.

Ifråga om användning av bärnsten, tycks fynden ha sin främsta utbredning i Skåne, Ble-

kinge och östra Småland samt på Öland och Gotland med spridda förekomster i västra Sydsvrige. Speciella till sin karaktär är fynden från verkstadsplatser som Helgö och Birka.

Frågan om bärnstenens härkomst har varit föremål för diskussion alltsedan senare hälften av förra seklet, inte minst ifråga om den som påträffas i Medelhavsområdet. I det fallet undrade man förstås om den kunde vara av baltiskt ursprung. Idag har de naturvetenskapliga analysmetodernas utveckling gjort det möjligt att finna svaret på denna och andra hithörande frågor.

Ur det i denna undersökning aktuella materialet utvaldes 24 prover spridda över utbredningsområdet med undantag för Gotland, för analys av Beck och Lipcan. Samtliga visade sig tillhöra den Baltiska bärnstensförekomsten.

I Bergströms bidrag får man allmänbildande kunskaper om bärnsten i olika avseenden. Där redovisas exempelvis bärnstensförekomster över hela världen, och det visar sig att ett material som för oss uppfattas så specifikt nordiskt, i själva verket förekommer såväl bortåt Sumatra och Java som i Kina, men även i Mexico och i många andra länder.

Detta är en ovanligt innehållsrik liten skrift, som är resultatet av ett omfattande arbete där stora materialmängder blivit genomgångna. Den är en stor tillgång för alla som vill sätta sig in i bärnstenens förekomst och användning under järnåldern och ger en snabb och bekväm ingång i ämnets litteratur. Nu ser vi fram emot en fortsättning där sten- och bronsålderns material blir behandlat på samma energiska sätt.

Gustaf Trotzig

Recensioner

Fredric Bedoire, *Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930*. I samarbete med Konsthögskolans arkitekturskola. 286 bilder, varav 12 i färg samt 21 kartor. Stockholm 1998. 483 s. ISBN 91 7203 269 3. Pris 540:–

»Som solen går Israel över Europa. Varhelst det drager fram, spirar nytt liv upp; där det drar bort, vissnar allt som förut blommat», är ett ofta återgivet citat ur den tyske nationalekonomen och sociologen Werner Sombarts bok *Die Juden und das Wirtschaftsleben* från 1911. Sombart som stod Berlinjudarna nära, men närmast kan beskrivas som en fördomsfull icke-antisemit, lanserade tanken att kapitalismen i dess moderna form emanerade från judendomen och dess etik. Tidigare hade Max Weber pekat på kalvinismen med lika litet rätt.

Sombarts bok var ett av många försök att definiera den moderna judendomens utveckling och betydelse för det framväxande industrisamhället. Självfallet kom vissa av dess teser att citeras av nazisterna, så som de använde, missförstod och förvrängde en rad av artonhundratalets ledande andar.

Citatet, som Bedoire försiktigtvis förpassat till en not, svarar i hög grad mot tonen hans storartade arbete om judiska byggare och arkitekter mellan julirevolutionen i Paris och Hitlers maktövertagande. Förvisso lyckas Bedoire i detta pionjärarbete redovisa de europeiska (och i någon mån amerikanska) judarnas betydelse för byggnadskonsten, liksom deras på många områden ledande insatser. Entusiasmen över vad få läsare – med anmälnaren – bara anat leder dock till en viss fartblindhet hos författaren. Vad gjorde alla andra kapitalister, uppdragsgivare och arkitekter under samma hundraårsperiod? Efter andra världskriget byggdes Tyskland, Polen, Ungern o.a. länder upp igen utan nämnvärd medverkan av judar: *Anno Null* fanns det av kända skäl inte många aktiva judar kvar i Centraleuropa.

Till bokens stora förtjänster hör en öppen och delvis fördomsfri diskussion om det judiska och antisemitismen under epoken. Ämnet har varit tabu utanför judiska kretsar alltsedan 1945. Förintelsen, som ledde till bl.a. sex miljoner judars död, omöjliggör även seriösa försök att utreda och väga judarnas insatser.

Bedoire har modet att ställa den självklara frågan för alla som umgått med judar, vad som är judiskt hos judarna. Hur definieras dessutom termen jude? Här om grälar judarna själva, som bekant. Författaren Lars Gustafsson som konverterat till judendomen är förvisso inte jude, men det var kanske inte heller Förintelsens östjudar om nu tesen att de blott antagit den judiska religionen skulle stämma. De kontinentala rashatarnas föreställningar att även halv- och kvartsjudar var att betrakta som judar, oavsett den judiska dogmen att judendomen ärvs på modernet, inte fädernet, upphöjdes till statsbegrepp med nazismen. För den som vill lära känna grunderna till det traditionella judehatet, som knyts till samma föreställning som Sydstaternas »en droppe negerblod», hänvisas till Hugo Valentins drastiska analys *Antisemitismen* (första upplagan 1935).

Bedoires genomgång försvåras också genom att ett antal personer arbetade så nära med judar att de kommit att stämplas som judar. Samarbetet med icke-judiska kretsar och intressen går författaren inte heller in mycket på. Endast sällan gör Bedoire godtagbara jämförelser när han uttalar sig om de judiska byggherrarnas och arkitekternas betydelse i förhållande till övrigas verksamhet. Skall man diskutera ett segment, måste man ha hela cirkeln klar för sig enligt (äldre) grundkurs i ämnet historia.

Judarnas framträdande på scenen efter århundraden av slutet ghettoliv, som gav upphov till konservativ stagnation och befordrade den för sena tidars judar besvärande religiösa ortodoxien, markeras av en rad revolutioner i Frankrike. Med borgarkungen Louis-Philippe börjar en påtaglig frigörelse från slutenheten,

vilket markerades med utflyttning i fysisk mening från ghettokvarteren. Februarirevolutionen 1848 påskyndade den judiska emancipationen. Perioden fram till 1914 blev emellertid skickelsediger. Försöken från olika stater och de liberala reformjudarna att åstadkomma en integration i respektive samhälle, ledde till en försvagning av judendomen. Konvertering till kristendomen och lojal kamp på landets sida i första världskriget förde dock aldrig till någon slutlig assimilering. De många judiska kommissarierna och ministrarna i Sovjetunionen samt de tre misslyckade försöken av judar att upprepa Lenins Petrogradputsch (kallad Den stora oktoberrevolutionen) i huvudstäder som Berlin, München och Budapest beredde vägen för den nya våg av antisemitism eller, än värre, likgiltighet, som var Förintelsens svarta botten.

Inledningsvis säger Bedoire att han »egentligen inte söker svaret på frågan hur det renodlat judiska i arkitekturen ser ut». På sidan 472 fortsätter författaren sin obestämda tanke på någon specifikt judisk arkitektur, »om någon sådan skulle finnas» (sic). Han har snarast velat betona det judiska elementet i den europeiska arkitekturen under den behandlade epoken. Efter nära femhundra sidor känner sig läsaren onekligen något konstnerad.

Förklaringen torde, enligt anmälaren, vara att det aldrig existerat någon självständig judisk arkitektur, lika litet som en judisk litteratur eller en judisk musik, utöver vad som hör ihop med den judiska religionen. Sedan antiken har judarna alltid gjort som flertalet andra människor, tagit seden dit man kommer (utom i etniskt avseende). Antikens Palestina var för övrigt aldrig annat än ett upptagande område mellan de stora kulturhårdarna i Orienten. Unik var judendomen med Bibeln och sina traditioner. Här liknade Palestina Norden med dess avglanskultur i Europas periferi. Varken judar eller skandinaver var för den skull vampyrer som sög ut primära kulturkretsar.

Den orientalism som kommit att utmärka synagogor och gravmonument i Europa och USA var enligt Bedoire huvudsakligen en artonhundratalsföreteelse. Tidigare hade sådana inslag snarast varit undantag i en annars obetydlig byggnadskonst. Efter statens Israels tillkomst

kan det tyckas ironiskt att judarna för att skapa en identitet genom formelement inom konsten, valde en rad arabiska motiv som aldrig tidigare varit knutna till judendomen. De många spektakulära synagogorna på kontinenten med sina lökkupoler och hästskobågar torde också ha känts främmande i artonhundratalets stenstad. Nystilar med europeisk bakgrund var för många naturligt. Just avsikten med judarnas val av en icke-europeisk blandstil med ofta lika teatraliska inslag som nygotiken påskyndade paradoxalt antisemitismens framväxt mot slutet av århundradet.

Endast i Ungerns synes orientalismen ha förenats med landets egna strävanden att få fram en asiatisk-magyarisk stil i sökandet av en likartad, lika fiktiv estetisk identitet. En samtida parallell är karelianismen i Finland. I det forna Storungern återfinns man således icke-europeiska motiv lika ofta inom den profana arkitekturen som på synagogor och judiska skolor. Annars är orientaliska motiv nästan helt utslutna från judarnas profana arkitektur. Här syftade man tvärtom till att smälta in i stadsbilden.

Bedoire betonar med rätta judendomens kosmopolistiska väsen – i positiv mening. Världsomspännande judiska kontakter brukar annars utgöra en av antisemitismens verkingsfullaste angreppspunkter. Judarna var naturligtvis inte mera »kosmopolitiska» än katoliker, kommunister, rotarianer eller den engelskspråkiga civilisationens jingoister. Den tyskfödde storföretagaren och filantropen Sir Ernest Cassel (nämns ej), Grängesbergs välgörare med bl.a. ett magnifikt konserthus av Agi Lindegren, var både jude och brittisk undersåte. Vem klandrar idag Cassels livsgärning, för vilken han adlades? Tvärtom har, som Bedoire understryker, alltid snabba internationella förbindelser befordrat ekonomi och tekniskt kunnande samt nya konstnärliga influenser – till glädje för de germanska och slaviska folk som präglades av sedvanlig kulturell tröghet.

De officiella belöningarna uteblev heller inte. Visserligen adlades ingen judisk familj i Sverige under artonhundratalet, trots landets försumbara antisemitism. Desto fler nobiliserades på kontinenten. Genom Hitlerlitteratu-

ren kom judehatet att bli ett självklart inslag i den gamla Donaumonarkien, med rätt eller orätt. Det hävdas slentrianmässigt att Wien var antisemitismens smältdegel, medan det Wilhelmiska kejsardömet ansågs vara jämförelsevis liberalt på denna punkt. Man rör sig här naturligtvis inte med några kvantifierbara faktorer. Inte heller skall man mäta judehatet under slutet av artonhundratalet med dagens facit i hand. Oavsett hur stark antisemitismen var i Wien och Budapest, är det märkligt att flera hundra familjer adlades. De mest framstående blev dessutom baroner. Ofta markerade de stora judiska familjerna sitt sociala uppstigande med palats och magnifika huvudkontor. Det gick så långt att en judisk företagare i Budapest vågrade låta sig adlas, därför att han fann upphöjelsen banal. Om småborgarna var antisemiter, så förstod kronan i de ledande nationerna att värdesätta alla för huvudstäderna och landet värdefulla insatser. Bedoire ställer även här invida begrepp på huvudet.

Däremot känner sig anmälaren tveksam till Bedoires upprepanande av idén att judendomen genom sitt byggande velat återskapa ett Jerusalem i Europa, alternativt USA, där judar och kristna skulle kunna leva fredligt sida vid sida, trots att föreställningen finns uttalad hos vissa judar. Oavsett integrationssträvandena kan dock de ledande judarna inte ha varit alltför optimistiska. Motsättningarna låg i öppen dag. I det hårdnande nationalistiska klimatet under årtiondena före 1914 kom antisemitismen åter till våldsamt uttryck i såväl det kultiverade Frankrike som pogromernas Ryssland. Det förlovade (öken)landet var heller ingen realitet för flertalet judar. I sina minnen, *Solti on Solti*, 1997, berättar Georg Solti, en av de många ungersk-judiska dirigenter, hur hans moder vid skålen »I morgon Jerusalem» brukade murra »Inte jag!».

Sitt studium av judiskt byggande inledde Bedoire i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* nr 20, 1990 med en uppsats om Stockholm, Göteborg och Wien. Den begränsning som var naturlig här, föreligger inte i boken. Kraven och kritiken måste bli andra när det gäller ett så omfattande och ambitiöst arbete som här framlagts. Redan bokens disposition är något besynnerlig. Man

frågar sig således varför författaren låter Stockholm inleda och Göteborg avsluta den geografiska exposén. Hade det inte varit naturligare att sluta med Sverige, inte ta Stockholm som utgångspunkt. Den judiska bygghuset i Sverige var trots sin omfattning relativt beskedlig i jämförelse med verksamheten utanför Sverige. Inte heller var de judiska naboberna i Sverige ledande på samma sätt som sina kontinentala likar.

Därefter följer en översikt av den historiska bakgrunden. Kapitlen om huset Rotschild samt Paris, Berlin, Wien och Budapest utgör arbetets huvuddel. Kortare utflykter till Nagyvárad (idag det rumänska Oradea), Łódz och New York avrundar framställningen.

Bedoires arbete ägnas i huvudsak judarnas profana arkitektur. Tidigare har endast synagogearkitekturen presenterats i välillustrerade verk. Inom nämnda geografiska områden tar författaren upp en rad framstående judiska företagare, bankirer och byggmästare som skapat en delvis ny arkitektur med förstklassiga bankbyggnader, varuhus och textilfabriker samt privatpalats och villabebyggelse i nyanlagda stadsdelar. Judarnas nyttiga och civilisatoriska insatser är höjda över allt tvivel. Huruvida denna dynamiska exploateringsanda var förbehållen judarna, får väl ifrågasättas. Bedoire understryker också deras omfattande mecenatskap. Det har också länge stått klart att ingen enskild befolkningsgrupp i artonhundratalets växande industrisamhälle var så energisk och kreativ som judarna. I övrigt hänvisas till Bedoires fakaspäckade framställning med dess genomgångar av vitala judiska miljöer och framvälande byggnadskonst inom hart när alla områden.

Efter att ha läst Bedoires genomgång av tiden kring 1900, behöver man inte tvivla på att judarna även nu var ledande inom vad man litet slarvigt kallar *modernismen*, d.v.s. en samslagning av ny teknik och sökandet efter en ny konst. Hävdandet att allt nytt i tekniskt avseende och den svårdefinierbara jugendstilen skulle ha varit judiska fenomen är väl magstarkt. Beklagligtvis synes Bedoire vilja förringa ledande modernister som Gaudi i Barcelona, Otto Wagner i Wien, Mackintosh i Glasgow

samt nordiska arkitekter som Boberg och Saarinen, för att nämna några av de mest kända, därför att de var perifera. Inte heller funksiföregångaren Adolf Loos i Wien var jude, men han levde i en judisk miljö (bl.a. med tre judiska hustrur i rad). Snedvridningen lutar här ånyo åt antisemitismens motsats, det utvalda folkets megalomani som bara skapar olust i och utanför judiska kretsar.

Däremot synes Bedoire ge uttryck åt antisemitiska föreställningar, som att judar saknade smak och omdöme i konstnärliga frågor. De många intressanta fotografierna i boken av judiska interiörer ger inte belägg för sådana påståenden. Vissa hem för visserligen ordet *kitsch* i tankarna, men flertalet är lika stilmässigt sobra som andra interiörer under perioden. Det vore lätt att samla en rad foton på röriga och enligt vårt synsätt smaklösa inredningar från icke-judiska hem, palats och slott. När Bismarck under fransk-tyska kriget förlade sitt högkvarter till James de Rothschilds sagoslott Ferrières-en Brie, som Bedoire ägnar en inträngande presentation, liknade han det inre vid en upp och nedvänd byrålåda. Inte minst i USA präglades många miljonärspalats av samma *horror vacui*. Man bör också skilja på bostadsrum och de museisalar som liknar upppackningshallar, antingen det var hemma hos Carl Robert Lamm eller friherre Rudolf Klinckowström på Stafsund.

Visserligen avbildas Lamms stora villa Ludvigsberg på Söder i Stockholm med belamrade salar, men hur smakfulla var inte Lamms inredningar och samlingar på Näsby slott norr om Stockholm, som han senare lät återuppföra efter ritningar av sig själv och (den judiske) arkitekten Erik Josephson, specialist på svensk nybarock.

Vad kan väl vara mera spatiöst och elegant, för att inte säga raffinerat, än Ernst Thiels villa på Södra Djurgården, ritad av Ferdinand Boberg? Något *magasin de bric-à-brac* var inte heller det enda varuhus som till storleken kan jämföras med de judiska etablissemangen på kontinenten, Nordiska Kompaniet, ritat av Boberg för den judiske företagaren Josef Sachs. Det yttre med sina stentunga fasader skiljer dock NK helt från de stora varuhusen i Berlin och

Paris. Till de mest framstående s.k. judiska aristokraterna i Berlin hörde storföretagaren och politikern Emil Rathenau, som Bedoire med all rätt ägnar ett eget kapitel. Hans fysiska omgivning var ett under av sparsmakad traditionalism och modernism.

Förvisso levde de judiska rikemännen på samma sätt som sina icke-judiska likar. När tiden vältrade sig i samlingar, samlade judarna. När det blev modernt med jugend och en enklare livsstil ändrade sig också judarna. De var alltså inte större »lackmusandar», som antisemitismen hävdade, än sina samtida.

Anmälaren är fullt på det klara med att en fullständig täckning av den oegentliga titeln *Ett judiskt Europa* skulle ha krävt ett tiotal böcker i samma format bara för ämnet arkitektur. Lika många översikter skulle judarnas verksamhet inom filosofi, musik, kemi o.a. under samma hundraårsperiod ha resulterat i. Bedoire lyfter med andra ord blott på täckelset över »ett judiskt Europa».

Han motiverar emellertid gränserna för sin egen undersökning på ett godtyckligt sätt. Författarens syfte har varit att belysa det judiska företagskikt som spelat en ekonomiskt och kulturellt ledande roll, inte minst för det »icke-judiska» (sic) samhället. Den judiska verksamheten i exempelvis Italien var lika betydande. Turisten kan bese, inte bara det ursprungliga Ghettot i Venedig, utan periodens stora synagogor i Rom, Florens o.a. judiska inrättningar som klarat sig genom kriget. Den betydande judenheten i Köpenhamn nämns bara i förbigående o.s.v. Att Bedoire endast gör ett par nedslag i Östeuropa beror nog inte bara på att arbetet skulle ha svällt ut orimligt. Som flertalet svenska forskare behärskar författaren inte slaviska språk, varför denna del av Europa gärna förblir *terra incognita* inom svensk konstvetenskap. Dilemmat blir således detsamma som när Eva Eriksson behandlade Sverige i *Den moderna stadens födelse*, 1989. Finns det ingen litteratur att gå på (eller uppspårade kapitel som man fått översatta), existerar inte det ena och det andra ...

Att begära mera än en preliminär öppning i föreliggande ämne är således orealistiskt. Av naturliga skäl är det heller inte fråga om

grundforskning, utom för de svenska avsnitten. Verket är i stort en kompilation av ovanligt slag. Det levande språket bidrar till läsbarheten. Över de ofta lustfylla beskrivningarna och analyserna av arkitektur och inredningskonst vilar inget av den konsthistoriska Dagens Nyheter-skolans döda hand. Bedoire visar samma prov på konstvetenskaplig *Einführung* i ämnet arkitektur som sin företrädare på professuren i svensk arkitekturhistoria, Erik Lundberg. Anmälaren vet sig aldrig ha läst ett vetenskapligt arbete av denna omfattning från pärm till pärm med sådan glädje. Glömt i Sverige är annars sedan ett par generationer humanistens plikt att skriva så att läsaren läser.

Alla frågetecken till trots tror man på författarens framställning. Bedoires beläsenhet och bildningsnivå bidrar till föreställningen att han träffat rätt. Suggestionmomentet inom historievetenskapen har ofta klandrats: ett väl-skrivet, romanartat arbete som är fullt med fel gör alltid ett bättre intryck på den okunnige, än en »akademiskt torr» avhandling. Då ingen egentligen vet *wie es eigentlich gewesen*, kvarstår att läsaren till slut får avgöra om han kan sätta tilltro till en framställning med vetenskapliga pretentioner, oavsett om denna är språkligt god eller dålig. Det är till sist författarens sak att övertyga den kritiske läsaren om att han lyckats bevisa de teser arbetet mynnar ut i. Så är fallet med Bedoires arbete. Med sina stora svep och generösa faktamålningar hör boken till de unika arbetena inom det allt gråare ämnet arkitekturhistoria i Sverige.

Den sista tanken går dock inte till själva boken. Efter avslutad läsning kan man inte annat än känna en djup sorg över hur judisk intelligens, kunskap, flit, företagsamhet, framsynhet, kreativitet och samarbetsförmåga lönats av de flesta länder judarna verkat i. Många tvekade själva om den etniska eller nationella tillhörigheten var viktigast. Carl Robert Lamm ansåg sig vara »svensk till nationalitet med judisk religion», inte »jude av svensk börd». Under första världskriget slogs judar tappert på alla sidor utan hänsyn till etniciteten och internationella judiska intressen. Till historiens blodigaste ironier hör att Hitler erhöill sitt järnkors av en judisk officer. När den nazistiska hetsen började

och många judar gick ut på gatorna med järnkors och sina tapperhetsmedaljer för att demonstrera sin tyskhet, arresterades de för att ha skändat Tysklands heliga tecken och fördes till koncentrationsläger. 1945 hade elva miljoner mördats av tyskarna och deras lyddjur därför att de definierats som oönskade – och Tyskland låg i ruiner. Rännstensmänniskans *pactum turpe* med de opportunistiska adliga och borgerliga skikten löste upp kulturfernissan till förfång för berörda länder. Judarna hade varit Europas outsinliga begåvningsreserv. Genom utrotningen av sex miljoner judar gjorde Europa en på sikt oöverskådlig genförlust.

Stora delar av den arkipelag av byggnader som den judiska företagsamheten rest var också borta 1945. Efter läsning av Bedoires hyllning till en kultur som bränts av barbarer, likt biblioteket i Alexandria, frågar man sig om inte avunden ensam var ränningen i den antisemitiska väven, århundraden igenom.

Krister Malmström

Sulitelmvägen 12, 167 35 Bromma

Christian Meschke, *Tannes hög och andra fornminnen. Vägvisare till arkeologiska miljöer i Stenåsa och Hulterstads socknar på Öland*. Kalmar läns museum. Kalmar 1997. 120 s. ISBN 91-85926-45-0.

Christian Meschke har ägnat ett långt och kvalificerat yrkesliv åt den arkeologiska kulturmiljövärdnaden och är dessutom en hängiven sommaröläsning. Det är därför med vissa förväntningar som man tar del av hans skrift om arkeologiska miljöer i de två »hemsocknarna» på sydöstra Öland, som han på detta vis vill göra tillgängliga för den arkeologiintresserade allmänheten.

Med hjälp av arkivmaterial, som även låter en del av förra århundradets entusiaster och kulturminnesvårdare komma till tals, Riksantikvarieämbetets fornminnesregister till den ekonomiska kartan samt egna besök på de olika platserna, ger Meschke ingående beskriv-

ningar av de olika fornlämningsmiljöerna och försöker sig också på att sätta in dem i sitt större sammanhang. I många fall redovisas också uppteckningar av folkliga föreställningar om fornlämningarna.

På Öland, liksom på Gotland, har man då och då särskilda möjligheter att få se, inte bara var forntidens människor blivit begravda utan även var de levde och verkade – i varje fall under vissa perioder av forntiden. Det är mycket givande att besöka dessa fornminnesområden i sakkunnigt sällskap!

Genom att skogen i det studerade området oftast är ganska gles eller helt saknas och marken är betad på stora ytor, har möjligheterna till arkeologiska iakttagelser varit utomordentligt goda.

Meschkes bok är innehållsrik och uttömmande och försedd med många goda illustrationer som gör det lättare att följa textens beskrivningar. Den förmedlar kontakten med ett sommarfagert, blomdoftande och vindpinat Öland som har ett utomordentligt rikt arkeologiskt kulturarv. På några ställen finns det insprängda faktarutor som fördjupar informationen i valda ämnen.

Boken avslutas med en sammanfattande översikt över forntiden i det berörda området samt ett register över alla fornlämningar som av fornminnesinventerarna ansetts vara säkert belagda. De är dels markerade på tydliga kartor, dels kortfattat beskrivna och det torde inte vara svårt för den intresserade att återfinna dem i terrängen, som man lämpligen besöker med Meschkes klargörande bok i sin hand.

Gustaf Trotzig

Else Nordahl, ... *templum quod Ubsola dicitur* ... i arkeologisk belysning. Aun 22, Uppsala 1996. ISBN 91-506-1143-7.

Få platser på Sveriges arkeologiska karta är så ofta omtalade som Gamla Uppsala och då inte minst hednatemplet därstädes. Äntligen har

alla fått möjlighet att själva ta ställning till lämningarna under kyrkan i och med att Else Nordahl nu i en 76-sidig bok publicerat Sune Lindqvists undersökningar år 1926. Lindqvist skrev själv inte mycket om vad han fann under kyrkan och det har inte varit lätt att publicera materialet sextio år efter fältarbetet.

Else Nordahl har som vanligt skött det redaktionstekniska bra. Hon skötte t.ex. i flera år redaktörssysslan för tidskriften *Tor* med den äran.

Efter ett kort inledningskapitel kommer redovisningen av undersökningarna. Där redovisas även de undersökningar som gjordes 1981 och 1982 av Lars Gezelius resp. Else Nordahl och Gunnar Hedlund. Det är bra att samtliga 1900-talsundersökningar av kyrkplatån, förutom Ann-Catherine Bonniers och Lars Redins lilla undersökning under kyrkgolvet 1990, härigenom är publicerade på samma plats. Kapitlet om 1981 års undersökningar har skrivits av Lars Gezelius.

Det är många nivåer att hålla reda på och i början känns det rörigt, men så småningom börjar man få ihop det. Man förstår att det inte varit lätt att av det knapphändiga dokumentationsmaterialet bringa klarhet i lämningarna, men Nordahl har ändå lyckats att dra några slutsatser i ett följande kapitel. Lämningarna inskränker sig inte bara till de omtalade stolphålen (som är betydligt fler än Sune Lindqvist använde i sin tempelrekonstruktion), utan innefattar också flera lerskikt och medeltida gravar. I kapitlet därpå går Nordahl genom de förklarings teorier till stolphålen som förekommit och deras stratigrafiska rimlighet. Nordahls åsikt lutar åt att ytan fyllts upp med lera för en hallbyggnad som efterträtt den som brunnit ner på södra Kungsgårdsplatån (s. 60). Till en sådan hallbyggnad kan vissa stolphål och stensrader höra medan ett antal stolphål i kyrkans forna norra korsarm troligast hör till en träkyrka (s. 59).

Slutligen kommer så en genomgång av de fåtaliga fynden. De flesta fynden är medeltida, såsom elva mynt, i boken beskrivna av Henrik Klackenbergs (s. 65 ff.), men vikingatida är bl.a. ett gjutformsfragment till en oval spännbuckla av typ P 51 (s. 63).

Efter läsningen inses, såsom redan påpekats, att Else Nordahl inte påtagit sig någon lätt uppgift att bringa reda i detta material. Det är många nivå-siffror som snurrar i huvudet vid genomläsningen och svårigheten att tyda materialet förstås. Boken blir därigenom en bra illustration till problemet med aldrig avrapporterade grävningar. Finns det något att önska skulle det vara en kombination av figurerna 5 och 20, dvs. en figur som redovisade alla stolphål och stenrader tillsammans med markering av vilka partier som inte undersökts och som förstörts av kyrkan av gravläggningar. Frånvaron av en sådan figur gör det svårt för läsaren att själv försöka hitta några väsentliga samband mellan stolphålen.

Else Nordahls genomgång får mig att fundera över arkeologers varierande önskan och förmåga till visualisering. Boken utgörs till stora delar av en utgrävningsrapport, som p.g.a. tidsavståndet till fältarbetet och därmed sammanhängande dokumentationsluckor, blir rörig och svårbegriplig. Jag förstår att Nordahls mening varit att presentera materialet för att andra skall kunna bilda egna uppfattningar om vad som dolts under kyrkan i Gamla Uppsala. Svårbegripligheten hade dock minskats genom fler figurer, förutom redan föreslagna kombination av figurerna 5 och 20, också planer visande Nordahls rekonstruktionsförslag till de olika byggnaderna före stenkyrkan. Vad som i olika sammanhang (arkeologiska såväl som andra) bör resp. inte bör vara med på en plan, karta eller tabell är ett visualiseringsproblem som finns mycket att orda om, något som dock passar att utveckla mer i ett annat sammanhang.

Dock är undersökningarna under kyrkan nu äntligen publicerade, vilket blir ett mycket viktigt komplement till all tidigare litteratur om Gamla Uppsala. Sune Lindqvists tempelrekonstruktion raderas med denna publikation vilket Alicja Grenbergers omslag också utmärkt illustrerar. Ytterligare en viktig utgrävning har till slut publicerats. Nästa punkt på önskelistan skulle vara att en bok om båtgravarna i Gamla Uppsala prästgårdsträdgård snart ser dagens ljus.

Sten Nyman
Studentvägen 22, 752 34 Uppsala

Wladyslaw Duczko (red.), *Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala. Studier och rapporter*. Volym II. Occasional Papers in Archaeology II. Institutionen för arkeologi, Uppsala Universitet 1996. 178 s., 50 planscher. ISBN 91-506-1169-0.

I och med 1990-talet har forskningen kring Gamla Uppsala lösts ur den förlamning som ofta drabbar ett fält i samband med publikationen av ett monumentalverk, här Sune Lindqvists avhandling från 1936. Under Wladyslaw Duczkos ledning har man vid institutionen för arkeologi i Uppsala så smått börjat göra fältundersökningar och inlett ett samarbete med miljögeologer för att skaffa nya kunskaper om denna märkliga plats, där kungshögarna långt ifrån är de enda intressanta fornlämningarna. Ett viktigt framsteg är att tempelspekulationerna äntligen kunnat avfärdas (E. Nordahl, *...templum quod Ubsola dicitur ... i arkeologisk belysning*, Uppsala 1996) till förmån för en bild av kunglig kult i stora treskeppiga gästbudshallar av det slag som kännetecknar tidens aristokratiska miljöer i hela Skandinavien.

Efter projektets första rapportvolym med inledande studier (W. Duczko, red., *Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala. Studier och rapporter*, Uppsala 1993) finner vi i föreliggande volym mera specialiserade arbeten, det mesta skrivet av redaktören själv. Duczko behandlar den yngre järnålderns kungamakt i arkeologiska och historiska källor; Kungsgårdens terrasser, hallar och gravar; kungshögarnas sentida ideologiska bruk, utgrävningshistoria, konstruktion, fyndinventarium och datering. Detta sista är en nyttig genomgång av forskningsläget 60 år efter Sune Lindqvists *Uppsala högar och Ottershögen*. Läsaren påminns om att de ofta omtalade »folkvandringstida» Uppsala-kungarna i själva verket hör hemma i vendeltidens första tredjedel och är jämgamla med det äldsta arvegodset i båtgravarna.

Här publiceras också för första gången en uppsats av Lindqvist från 1940-talet angående ytterligare dokumentation från Bror Emil Hildebrands undersökningar i Gamla Uppsala som framkom efter 1936.

Ett irritationsmoment vid läsningen är att Duczko inte har sett till att få sina texter språk-

granskade. De präglas starkt av grammatiska och stavningsmässiga egenheter, och vid transkriptionen har även Lindqvist fått en släng av slevan. Alla resonemang är dock fullt begrip- liga.

I bokens analyserande del ingår även tre kortare essäer av andra författare. En utmärkt sådan av Svante Norr behandlar Uppsala och den yngre järnålderns kungamakt som de framträder i Ynglingatal, Ansgarsvitan och Ynglingasagan. Trots författarens nogsam poäng- terade icke-objektivistiska ståndpunkt är detta, smått paradoxalt, ett gott exempel på källkritik i handhavandet av de skriftliga källorna. Kjell Silver bidrar med några reflektioner över Sve- riges kungshögar. Av oklara skäl har även några förvirrade kalenderspekulationer av astronomen Göran Henriksson tagits med.

Bokens sista tredjedel består av diverse rapporter. Texten om undersökningarna 1992–1994 av det stolpburna hägnet på Norra gårdet är snarare en sammanfattning av resul- tat än en riktig rapport, då uppgifter om schak- tens exakta lägen, stratigrafiska matriser och fyndlistor saknas. Av Peter Lindboms korta pil- spetsuppsats framgår dock att man grävt stratigra- fiskt och hänfört fynden till stratigrafiska en- heter. Yva Bäckströms osteologiska studie be- handlar alla benen från undersökningarna men tar ingen hänsyn till de kronologiska faser som påvisats. Detta minskar förstås giltigheten i studiens resultat.

Sökschaktning i Matsgården 1994 gav fynd från nyare tid samt ett antal solitära stolphål, vilka man trots uttalad avsaknad av förhisto- riska fynd och C^{14} -analyser menar vara spår av järnåldershus.

Boken avslutas med tre korta resultatrap- porter från miljögeologiska studier av Jemt Anna Eriksson (pollen), Magnus Hellqvist (in- sekter) och Henrik Mikko (kiselalger). Här ges många miljöhistoriska upplysningar, men inget tyder på att arkeologer och miljögeologer skulle ha några tätare kontakter med varandra i arbetet med Gamla Uppsala.

Gamla Uppsala är av största intresse för stu- diet av första årtusendet e.Kr. och den tidiga medeltiden i hela Norden. Därför är det mycket glädjande att man återfört platsen till

den arkeologiska dagordningen, från att tidi- gare ha hanterat den som ett tabubelagt mo- nument över forna arkeologer och ideologier. Hur otroligt det än kan låta hotas Gamla Upp- salas medeltida bytomt av storskalig exploate- ring för Ostkustbanan. (Duczko et al., *Gamla Uppsala – ett förslag inför de arkeologiska undersök- ningarna på Ostkustbanan och intilliggande un- dersökningsområden*. Tryckta rapporter från Ar- keologikonsult AB, nr 9, Upplands Väsby, 1994.) Om denna genomförs kommer åtmins- tone resurser för lika storskaliga undersök- ningar att bli tillgängliga. I uppläggningsen av sådana undersökningar ger den nya utforsk- ningen av Gamla Uppsala en fastare grund att stå på.

Martin Rundkvist

Torsvägen 61 B, 133 38 Saltsjöbaden
arador@algonet.se

Björn Andersson, *Runor, magi, ideologi. En idé- historisk studie*. Acta universitatis umensis. Umeå Studies in the Humanities 136. Umeå 1997. 459 s. Diss.

Denna idé- och lärdomshistoriska avhandling från Umeå är en studie i runmagins historia. Det gäller inte själva utövandet av magin, utan föreställningar hos de lärde om att runtecknen haft symboliska och magiska funktioner utöver den kommunikativa. Somliga av dessa lärde, i synnerhet i äldre tid, har i någon mening själva trott på den magiska betydelse de velat tillskriva runtecknen, men det är inte den kategorin som står i centrum för förf:s intresse. Huvudperso- nen är den lundensiske professorn Sigurd Agrell, en förvisso originell person som hade spekulativa idéer om runornas magiska inne- börd men dock inte ansåg att de magiska sam- manhang man tillskrivit tecknen existerade.

Innan Agrell presenteras närmare har emel- lertid förf. givit omfattande bakgrunder till sitt ämne. I ett kapitel presenteras teorier om ma- giska och symboliska betydelser i andra skrift- system: hieroglyferna, de grekiska bokstäverna och naturligtvis kabbalistiken, den judiska skriftmagin. Magin kan ligga dels i symboliska

betydelser som förknippas med bokstävernas namn, dels i de tal som tillkommer dem på grund av deras plats i bokstavsraden. Ur ordens talsummer, eller multiplar av dessa, kan så symboliska sanningar avläsas, om man antar att olika tal förknippas med olika gudamakter eller krafter. Det nyktra latinska alfabetet är mindre belastat av sådana här föreställningar, sannolikt beroende på att bokstäverna där inte har särskilda namn som kan ge fäste åt fantasin. I detta kapitel inför förf. också sitt begrepp »det fördolda tankefigur», varmed avses den fascination inför det fördolda och hemlighetsfulla, som förf. antar inspirera inte bara dem som praktiserar magi utan också de sentida lärde som försöker komma på vilka underliggande budskap skrifttecknen varit bärare av.

En annan bakgrund gäller specifikt runorna, nämligen sambandet mellan reaktionär ideologi och runstudiet. Här är det den tyska spekulativen om runorna som vittnesbörd om germansk kultur som kommer i fokus. Förf. antyder dess samband med hela den tyska nationella mandarinidealismen och följer den fram till dess kulmination under nazi-tiden, då idéerna om en ursprunglig germansk kunskap uttryckt i runorna populariserades. Till en del var det här bara fråga om en nationalistisk mytologi, enligt vilken den folkliga germanska visdomen förtryckts av latinska bokstäver och romansk kultur för att sedan återuppväckas i samtiden. Men det närdes också rent runmagiska föreställningar – s.k. ariosofi – där runornas budskap blev esoterisk visdom att använda också i nutiden.

Ytterligare en bakgrund till Agrells studier ser förf. i det sena 1800-talets litterära symbolism och dekadenta fin de siècle-stämning som färgade tidsandan och gav näring åt åtminstone Agrells runmagiska undersökningar.

Omsider är förf. så framme vid Agrell. Hans biografi tecknas ganska sparsamt, men stort utrymme ägnas åt hans litterära verksamhet som poet i symbolismens anda. Agrell blev professor i slaviska språk 1921 men ägnade från mitten av 20-talet och till sin död 1937 sin forskning uteslutande åt runorna. Forskningen hade två huvudteman. Det första gällde runornas ursprung. De hade enligt Agrell uppfunnits av lit-

terata germanska soldater i den romerska armén, vilka där inte bara lärt sig skrivkonsten utan också kommit i kontakt med Mithras-kulten och de magiska föreställningar som följde med den. Med denna kunskap hade de utformat runalfabetet och fyllt det med symboliska innebörder i huvudsak övertagna från den grekiska och orientaliska föreställningsvärlden. Det andra temat var runornas gematriska innebörd, alltså de sammanhang som kunde utläsas ur de talvärden runtecknen hade p.g.a. av sin plats i runraden. Här utvecklade Agrell sin berömda uthark-teori. Runraden kallas futhark efter de första sex bokstäverna *f, u, th, a, r* och *k*. Nu menade Agrell att den första runan egentligen stod sist; placeringen först i runraden var en fint av runristarna i syfte att säkra hemligheterna i deras konst. Agrells skäl för denna rockad var att de betydelser som låg i runornas namn bätte passade deras talvärden om *f*-runan sattes sist. *F*-runans namn betyder nämligen rikedom och det begreppet bör rimligen motsvaras av det högsta talvärdet, 24; namnet på *u*-runan, som med Agrells manöver står först, betyder tjur, det först skapade djuret, vilket implicerar skaparmakt, och skapelsen var ju först; *th*-runans namn betyder jätte, som har med demoner att göra, vilket överensstämmer med den magiska föreställningen att siffran 2 förknippas med ondska. Och så vidare: Agrell skapade överensstämmelse mellan runtecknens talvärde och symbolvärdet i deras resp. namn.

Agrells forskningar undgick inte kritik men bemöttes i det hela med respekt av samtida svenska och utländska kolleger. Den store Martin P:son Nilsson yttrade sig fördelaktigt om Agrells hypoteser, vilket var betydelsefullt. Agrell tillvann sig ett namn i den etablerade runforskningen. Som sådan stod han helt utanför det germanromantiska och nazistiskt inspirerade runstudiet i Tyskland. Varken teoretiskt eller värderingsmässigt hade han några förbindelser åt det hållet. Agrell hade inga föreställningar om någon ursprunglig germansk kultur; runmagin var lånat gods som gick tillbaka på orientaliska och antika föreställningar enligt principen »ex oriente lux», som Agrell hylade.

I avhandlingens sista del tecknar förf. runologins utveckling efter andra världskriget. Efter kriget försvann intresset för all spekulativ runologi. Den ansågs ideologiskt belastad och blev också vetenskapsteoretiskt offer för en »positivistisk backlash», som förf. skriver. Dansken Bæksted lade ut det »nypositivistiska» spåret genom sin grundliga kritik av alla runmagiska antaganden 1952. Efterhand har emellertid teoretiserandet över runmagin återkommit hos enstaka forskare: förf. uppehåller sig särskilt vid Willy Hartners (1969) och Hans Klingebergs (1973) tolkningar av de båda guldhornen i Gallehus. Båda arbetar med gematrik, Hartner dessutom med arkeoastrologiska antaganden. Båda nämner Agrell som föregångare.

På slutet blir förf. delvis vetenskapsteoretiker med normativa syften. Han diskuterar runologin som vetenskap, och nu gäller det inte bara dess hantering av runmagin utan disciplinen i dess helhet. Förf. urskiljer en »intern» inriktning, där den språkvetenskapliga kompetensen och den språkliga tydningen av runorna är avgörande, och en »extern», som i högre grad beaktar historiska, geografiska och kulturella omständigheter och i den meningen är tvärvetenskaplig. Förf. kritiserar runologin för att vara traditionell och konservativ, inriktad på språket och på detaljerna (»knappologin»). Han pekar också på den intressanta motsättningen mellan å ena sidan den snävt specialiserade spåkliga och interna behandlingen av runorna, som – åtminstone i förf:s ögon – är mindre intressant men inte har så lätt att hemfalla åt ideologiska tolkningar, och å andra sidan den mer intressanta, externa forskningsinriktningen som är mer intressant men samtidigt ideologiskt mer vanskelig.

Avhandlingen är informationsrik och väl skriven. Förf. har stor kapacitet att sätta sig in i litteratur på olika områden och han återger också skickligt och med uppenbar lust vad han läst. Det gör dock att avhandlingen blir lång och gör ett splittrat intryck. Förf. har inte riktigt samordnat sina olika teman. Det långa kapitlet om den tyska traditionen, helt och hållet byggt på sekundärlitteratur, är i och för sig intressant, men man kan fråga sig varför den tyska runforskningen ägnas så stort utrymme,

när den visar sig inte ha betytt någonting alls för Agrell. Den tycks inte ha påverkat svensk runforskning heller, att döma av författarens resultat. Dessa är emellertid här inte fullständiga; någon sammanhängande framställning av den svenska runologins historia får man inte.

Avhandlingens sista del är på sätt och vis en mer sammanhängande kartläggning av den efterkrigstida runologin, men intresset är vetenskapsteoretiskt snarare än historiskt. Det gör att t.ex. en figur som Run-Janne, en av de få svenska akademiker som blivit riksbekant under ett smeknamn, inte spelar någon roll i framställningen. Förf:s diskussion av runologins interna resp. externa grenar är säkerligen av intresse för arkeologer, i synnerhet som förf. menar att den brist på teoretisk medvetenhet han anser utmärka runologin kan avhjälpas av arkeologin, medan den snäva och perspektivlösa runforskningen skylls på skadligt inflytande från den konservativa disciplinen nordiska språk. Man kan ha delade meningar om det rimliga i att utdela domar på det sättet, men förf:s undersökning ger hur som helst en god illustration till den spänning som funnits och alltjämt finns i humanistisk forskning mellan å ena sidan specialiserad och professionaliserad vetenskap med ett positivistiskt vetenskapsideal och å andra sidan tvärvetenskaplig, i god mening amatörisk forskning med ett hermeneutiskt vetenskapsideal och samtidigt större benägenhet för ideologiska tolkningar.

Bo Lindberg

Avd. för idéhistoria

Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

May-Liss Bøe Sollund, *Åsrøyser. Gravminner fra bronsealderen? En analyse av åsrøysene i Vestfold*. Varia 34, Universitetets Oldsaksamling. Oslo 1996. 116 s. ISBN 82-7181-127-4.

När man väljer ämne för en större skrift är det inte ovanligt att man gör ändringar i sin uppgift, när man finner det angeläget att koncentrera sig på ett speciellt problem, som kräver

en djupare analys. Så var det för May-Liss Bøe Sollund, när hon skulle skriva sin »hovedfagsoppgave» i Oslo. Hon hade fått som ämne att skriva om sociala förhållanden under bronsåldern och i denna uppgift ingick även åsrösen. Men när hon fann att dessa rösen inte hade tilldragit sig någon större uppmärksamhet, att man inte klart definierat formen eller hade nått någon klarhet i dateringen, bestämde hon sig för att ägna sig helt åt just åsrösen. Hon valde att studera förekomsten i ett begränsat område på Østlandet, nämligen Vestfold, på grund av att hon här hade de bästa förutsättningarna. De är nämnda i skrifter redan under andra hälften av 1800-talet och även dessförinnan sporadiskt och kortfattat omtalade. Nu är de registrerade för den ekonomiska kartan och lätt tillgängliga via databasen för fasta fornlämningar.

Åsrösen är rösen som i stor utsträckning ligger nära hav och strand, och de är vanligt förekommande på många håll i det svenska kulturlandskapet. Själv har jag under årens lopp sett många, bl.a. i Bohuslän, och har i regel föreställt mig dem som tillhörande bronsåldern just för att de ligger högt i terrängen. Men jag har också varit medveten om att man bör vara försiktig med att generellt hänföra dem till en enda period.

I norsk litteratur har man understrukt åsrösenas belägenhet på höjder med utsikt över vatten. Men man har också påpekat att dateringen till bronsåldern inte gäller utan undantag eftersom det även finns rösen med järnåldersfynd. Man har hävdade att bronsåldersrösen talar för ett samband med europeisk högkultur. Det har också sagts att åsrösen skulle ha markerat vägsträckningar och att en del rösen anlagts över sjöfarare och handelsmän. Särskilt Sverre Marstrander understryker bronsprodukternas stora betydelse i bytshandeln. Østfolds åsrösen är bristfälligt undersökta såväl vad gäller spridning som datering.

Ett avsnitt i Bøe Sollunds bok ägnas åt folkliga uppfattningar om dessa rösen. Detta är en infallsvinkel för forskning som man tidigare mycket sällan intresserade sig för. Vid registrering av fornlämningar har man visserligen pliktskyldigast angivit vad markägare och när-

boende kallade de mest markanta fornlämningarna och även vad de för övrigt fick höra om folketro och sägner förknippade med fornlämningarna. Men det är egentligen först på senare tid som man på allvar börjat intressera sig för sådana uppgifter. Förf. nämner några exempel på äldre berättelser. Åsrösen kan vara gravplatser för kämpar som bott i trakten eller de kan knytas till övernaturliga väsen, t.ex. troll som kastat sten på varandra. De kan också ha namn med anknytning till personer som t.ex. kung Ring eller »Ulfners grav». Det finns sägner om skatter i rösen, vilket förklarar många plundringar. Stensamlingar på berg och åsar kunde vara tecken på att man härifrån signalerat om fiender i antågande eller helt enkelt vara utvalda platser, där man höll utkik. Stenarna kunde ha använts som kaststen mot inkräktare. Uppslagen är som synes många.

Förf. ställer följande frågor angående rösen: Vad är ett åsröse och hur kan det analyseras? Kan en ingående undersökning bekräfta en bronsåldersdatering? Kan åsrösenas förmodade funktioner återspeglas i konstruktion, läge och spridning i landskapet?

För sin forskningsuppgift har förf. valt Vestfold på grund av att där, inom en icke alltför stor areal – 2 216 km² –, finns såväl kust som inland och samtliga fornlämningar är registrerade på den ekonomiska kartan samt att materialet där är lätt åtkomligt i registren. Detta är väsentliga förutsättningar när det gäller en arbetsuppgift, som inte får ta alltför lång tid i anspråk. Landskapet är småkuperat och rikt på fornminnen.

Även om åsrösen är belägna utanför jordbruksbygden har de uppmärksamats av lokalbefolkningen, vilket bidragit till att de har blivit registrerade i högre grad än andra fornminnen, som ligger mera avskilt från gård och åker.

Definitioner av rösen granskas, och förf. hänvisar till Åke Hyenstrands inträngande analyser av svenskt material, men hon anpassar benämningarna efter norska förhållanden. Ett åsröse är ett gravminne som består av mellanstora till stora stenar utan synlig inblandning av lösa jordarter. Profilen är välvd till toppig.

Rösen har placerats på fjällmark eller där det finns berg i ytan. Hon gör en ambitiös genomgång av olika slags rösen för att nå fram till ett neutralt och objektivt definitionssystem.

Åsrösenas läge beror inte på en tillfällighet. Det kan här påpekas att recensenten i samband med en serie undersökningar i slutet av 60-talet och början av 70-talet av megalitgravar i Skåne konstaterade att dessa monument i samtliga kontrollerade fall visade sig vara placerade i vad man kunde kalla ett mellanläge och framlade synpunkter härom i olika skrifter. De låg inte så markant högt i terrängen som många bronsåldershögar och inte heller påfallande lågt. Man kan i sina tolkningsförsök använda olika argument. Givetvis är det arbetsbesparande att inte behöva släpa de tunga stenblocken upp till högsta punkten, men det är ändå inte säkert att människor resonerade så praktiskt. Kanske har mellanläget valts för att man därifrån hade den bästa utsikten såväl uppåt som nedåt eller för att just detta läge var viktigt i ett rituellt landskap under neolitisk tid. Men åsrösen tillhör en annan tid än megalitgravarna och landskapet där de ligger är annorlunda.

För att få fram vilka rösen som är just åsrösen har förf. eliminerat alla gravrösen som inte passar in i sammanhanget. Resultatet blir 155 rösen på 130 platser. Flertalet åsrösen finner man nära kusten, vilket är främst i de södra och sydöstra delarna av Vestfold. Det finns dock även sådana inne i landet. De flesta förekommer endast som udda anläggningar med mer än 50 m till närmaste åsröse. Ibland ligger de tillsammans med andra gravformer. Anläggningarna är oftast plundrade.

Rösen är runda eller i det närmaste runda. Diametern är i de flesta fall 8–12 m men det har registrerats rösen från 4 till 30 m. Eftersom man har kastat ut så mycket sten från rösen i samband med plundring är det svårt att ange höjdmåttet närmare än mellan en och två meter. Stenmaterialet är av skilda slag. Höjden över havet anges som mellan 5 och 387 m, varav de flesta ligger mellan 15 och 29 m. Utsikten är också varierande. I många fall ser man åt alla håll genom att läget är så högt, medan man eljest har en begränsad utsikt i åtminstone någon riktning.

Man har påvisat olika sorters stenistor, eller spår av sådana, i en del rösen. Men endast i fyra fall har man funnit daterande föremål, alla från bronsåldern. När det gäller gravformen är underlaget för litet för att möjliggöra en säker kronologi. Förf. har därför studerat gravfynd från åsrösen i angränsande områden. Det visar sig då att det i rösen utanför Vestfold även finns järnåldersfynd.

Av strandlinjedateringen att döma kan minst tre av åsrösen i Vestfold inte vara byggda under bronsåldern utan först under järnåldern. Förf. framhåller att varje förhistorisk period valde gravplats efter speciella kriterier, vilket kan betyda högt läge under vissa perioder och lägre placering i andra. Fynd från såväl bronsålder som järnålder gör det rimligt att dra den slutsatsen att åsröset varit en anläggningstyp med lång livslängd.

Som nämnt har byggnadsmaterialet bestått av olika slags sten, men åsikterna bland forskarna har gått isär om hur mycket valet varit noga övervägt – och då ibland inneburit mödosamma transporter – eller mera slumpartat, vilket senare närmast betyder mest praktiskt på grund av tillgängligheten.

Bøe Sollund ställer frågan om en del av rösen ursprungligen har anlagts för att vara fundament till vårdkasar. Hon anser att man bör diskutera detta eftersom det är så få fynd från åsrösen. Har kanske vissa rösen varit något annat än gravar? Det skulle i så fall innebära ett närmande till de folkliga förklaringar, som går ut på att de varit just underlag till vårdkasar. Det skulle då vara ett »förstadium» till vad som är känt i historisk tid, nämligen att man ville varna bygdens folk för fara genom eldar på höjder i terrängen. Förf. kommer dock fram till att åsrösen troligen primärt är gravar men att en del av dem i ett senare skede har använts som vårdkasar. Uppgifter om denna funktion har förts vidare i bygden och sedan blivit en tradition.

En viktig fråga gäller åsrösenas placering. Har de anlagts med avsikt att ses från havet och alltså vara landmärken längs kusten? Förf. studerar spridningen och kommer fram till att ett mindre antal åsrösen kan ha varit landmärken för seglare och människor i roddbåtar, men

hon anser inte att detta har någon generell giltighet för Vestfold främst för att många rösen är för små för att ha varit tillräckligt synliga från havet. De finns inte längs hela kusten och inte heller på de mest utsatta ställena. Anledningen till deras placering är enligt henne i stället att man från gravrösen skulle se havet och demonstrera deras anknytning till bygden.

I sina slutkommentarer återkommer hon till den utsträckta användningstid som hon anser sig ha kommit fram till. Men hon påpekar också att det i Sande kommun finns ett område där man har såväl åsrösen från bronsålder som andra fynd och anläggningar från samma tid. Härigenom skulle detta vara ett lämpligt område för en djupanalys.

Åsrösen har enligt undersökningen haft en väsentlig funktion som gravar i kombination med att de åtminstone i vissa fall anlagts för att markera sambandet med bygdens befolkning. Placeringen i höjdläge innebär dock ett visst geografiskt avstånd från det etablerade jordbruksområdet.

Förf. återoppar Evert Baudous undersökningar av rösen i Ångermanlands kustbygd, där det är fråga om såväl gravar som markörer. Den anförda skriften är dock inte, som förf. anger, Baudous doktorsavhandling utan en åtta år senare utgiven publikation.

May-Liss Bøe Sollund avslutar med att uttrycka åsikten att åsrösen inte har behandlats tillräckligt ingående i tidigare norsk arkeologi. En systematiskt uppställd katalog över Vestfolds åsrösen är ett värdefullt inlag i denna skrift.

Eftersom det här rör sig om en s.k. hovedfagsoppgave har arbetsinsatsen måst begränsas för att vara rimlig. Förf. har därför inte kunnat gå vidare med olika intressanta studier om rösenas förekomst i ett större arbetsområde för att där exempelvis studera sambanden med bösättningar i två eller flera utvalda bygder eller rikta uppmärksamheten på kontaktleder mellan centrala och mera perifera bygder. Det hon har presterat är dock gott nog. Hon har arbetat systematiskt och resonerat på ett förutsättningslöst sätt om de problem hon har stött på. Hon har uppenbarligen satt sig före att reda ut begrepp och »sortera» rösen efter en rad kriterier, som har bedömts vara viktiga. Detta har

skett utan att i någon påfallande grad ägna sig åt teoretiska resonemang. Det utförda arbetet ger en god bas för fortsatta studier med skilda inriktningar.

Märta Strömberg

Arkeologiska institutionen
Sandgatan 1, 223 50 Lund

Ann-Charlott Feldt och Göran Tagesson (med bidrag av Freddie Hallberg och Bengt Wigh), *Två Gårdar i Biskopens Stad. Om den arkeologiska undersökningen i kvarteret Brevduvan, Linköping 1987 och 1989*. Östergötland Fakta 3.

Att göra historia levande inte bara för en intresserad allmänhet utan även i viss mån för kollegor inom arkeologi och kulturhistoria är det uttalade syftet med denna bok och ligger till grund för presentationen av den arkeologiska utgrävningen i kvarteret Brevduvan under åren 1987 och 1989.

Författarna har skrivit olika kapitel i boken och på så sätt delat upp materialet emellan sig. Göran Tagesson har skrivit de kapitel som behandlar Linköpings medeltida historia, den arkeologiska undersökningen, bebyggelsehistoria samt kapitlet om keramiken medan Ann-Charlott Feldt framför allt behandlar de fynd som påträffades under den två år långa utgrävningen.

Freddie Hallberg behandlar tiden efter år 1700 med tomtindelning och ägostrukturer i kvarteret och Bengt Wigh har analyserat de påträffade djurbenen.

I de skriftliga och arkeologiska källorna om det medeltida Linköping ges en bakgrund till stadens framväxt i tidig medeltid. Linköping blev stiftscentrum redan omkring 1100 och de båda kyrkorna, S:t Lars och Domkyrkan, har spelat en viktig roll i stadens identitet som kyrkligt centrum. Urbaniseringsprocessen i den växande staden blir också föremål för en genomgång samt en allmän diskussion kring termer som urbaniseringsförlopp, det tredelade stadsbegreppet etc.

I avsnittet om bebyggelsehistoria är det ett

plus att det finns rekonstruktionsteckningar över några av bebyggelsefaserna. De utgör ett utmärkt komplement till de arkeologiska ritplaner som understundom nog kan bli något svårpenetrerade för gemene man.

Överhuvudtaget är bildmaterialet stort och väl valt i denna publikation och förtydligar den arkeologiska verklighet som författarna vill förmedla. De svartvita fotografierna och teckningarna balanserar varandra väl och illustrerar ämnet på ett bra sätt.

Ann-Charlott Feldt behandlar det stora fyndmaterial som påträffades i kvarteret Brevduvan. Hon gör en noggrann genomgång av varje fyndkategori och hänför den till olika bebyggelsefaser och verksamheter. Redovisningen är klar och tydlig och lämnar inget tvivel hos läsaren om hur arkeologen går till väga för att via fynden berätta om det liv som tidigare levts på den numera utgrävda platsen.

Den uppgift som författarna till denna bok tagit på sig är att med ett stort och sammansatt arkeologiskt medeltida stadsmaterial försöka nå ut till en bredare allmänhet och inte bara låta kunskapen stanna kvar inom den arkeologiska världen i form av rapporter, som kommer ytterst få människor till godo. Denna bok har en tydlig målgrupp i den lokalhistoriskt intresserade allmänheten och visar på ett bra och instruktivt sätt hur en arkeologisk utgrävning går till samt hur man behandlar resultaten från denna.

På detta sätt blir boken ytterligare en viktig byggsten i kunskapen om Linköpings medeltida historia.

Kerstin Engdahl

Statens historiska museum
Box 5405, 114 84 Stockholm

Herbert Jankuhn † und Henning Seemann Hrg. Bearbeitet von G. Korbelt. *Untersuchungen zur Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Register zu den Teilen I–VI. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen – Philolo-

gisch-historische Klasse, Dritte Folge Nr. 227. Göttingen 1997. 279 s.

Åren 1985–1989 redovisades, i sex volymer om sammanlagt 2 817 sidor, en lång serie av internationella symposier vid universitetet i Göttingen, ägnade handel och samfärdsl under förhistorisk och tidig historisk tid i Mellan- och Nordeuropa. Flera av dessa volymer har anmälts i *Formvännen* av Nils Ringstedt (1986 s. 206–210–213; 1989 s. 90–100).

Nu har en sjunde volym utkommit, vilken utgör en synnerligen noggrant redovisad registerdel. Den skisserades och påbörjades av Herbert Jankuhn och fortsattes och slutfördes på medel från tyska AMS av Dr Günter Korbelt. Helt säkert hade det mycket stora arbetet praktiskt sett varit omöjligt att genomföra utan sofistikerad databehandling. Sådan har nämligen utförts i samarbete med institutionen för numerisk och tillämpad matematik vid universitetet i Göttingen.

Registret består av två delar – ett sakregister och ett namnregister, det förra omfattande 191 och det senare 86 sidor. Till läsarens ledning kompletteras namnregistret ofta med leduppgifter om den omnämnda personen.

Den så ambitiöst skapade registervolymen är naturligtvis först och främst avsedd att underlätta användandet av symposiehandlingarna men utgör samtidigt nyckeln till en faktabank med användbarhet långt utöver huvudändamålet. Envar som behöver elementär basinformation om den europeiska järnålderns handel och samfärdsl kan använda registret med stort utbyte. Med några statistiska exempel ur mängden av vad man kan hitta i denna guldgruva vill jag avsluta denna anmälan. Först saxar jag antalet ingångar till några för nordiska arkeologer intressanta geografiska uppslagsord:

Danmark med avledningar 95, Estland 6, Finland med avledningar 21, Gotland med avledningar 79, Lettland 2, Litauen 7, Island med avledningar 68, Norge med avledningar 136, Polen 39, Sverige med avledningar 109, Birka 80, Helgö 37, Kaupang 45, Konstantinopel 100, Lund 11, Paviken 13, Ribe 20, Sigtuna 17, Mälaren 24.

Bland de många ekonomiskt viktiga ingångarna märks:

elfenben 12, exogami 4, guld med avledning 334, päls 100, silver med avledning 350, slavar och slavhandel 272, säl 3, valfisk 5, valross 11, vapen med avledning 80.

Exemplen kan mångfaldigas men talar för sig själva om volymens användbarhet.

Jan Peder Lamm

I. Birgitta Berglund, *Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e. Kr.* Dr. Philos. avhandling 1995. Fakultet for arkeologi og kulturhistorie/avh. Universitetet i Trondheim. 2. uppl. feb. 1996. 619 sid. ISBN-82-90896-91-3.

Boken om Tjøttariket är en doktorsavhandling som behandlar centrumbildningar i mellersta Norge under järnålder, medeltid och historisk tid. Tjøtta är en gård och tillika en ö i landsområdet Helgeland, som ligger mitt i Norge i höjd med Polcirkeln. Helgeland består huvudsakligen av kust med skärgård och fjordar som skär in i landet. Viktiga näringsgrenar har av tradition varit fiske, sälfångst, jakt, åkerbruk, boskapsskötsel och båtbyggeri.

Avhandlingen är uppdelad i fyra huvuddelar med avseende på källmaterialet. Del 2 och 3 är huvuddelarna och ägnas åt det arkeologiska respektive historiska materialet. Avhandlingens syfte är att utreda om det funnits maktcentra vid Helgelandskusten under den aktuella tidsperioden och hur dessa varit organiserade i förhållande till varandra och till sina omland. Med maktcentrum avser Berglund en plats med ekonomisk makt, vapenmakt samt ideologisk, teknologisk och administrativ kontroll. Omlandet är den periferi som står i relation till centret.

De mest omfattande undersökningarna såväl ur arkeologisk som historisk synpunkt gör författaren på gården Tjøtta, belägen på Tjøttaön i Vefsnfjordens mynning. Gården har en s.k. gårdshög (no. 'gardshaug'), dvs. en yta med tjocka kulturlager. Där finns också en kyrka och ett stycke därifrån en ringformad tunanläggning. Berglund finner att bosättningen på ön

börjat i ringtunet under 400-talet men flyttat till den nuvarande gårdsplatsen vid slutet av vikingatiden. Anledningen var bättre jordbruksmark och bättre hamnplats. Behovet av dessa resurser har varit viktiga orsaker till förflyttning av bebyggelse överhuvudtaget i området, till följd av landhöjningens inverkan på det flacka ölandskapet. Flera kriterier på ett maktcentrum iaktas vid Tjøtta. Ringtunet med sina husgrunder och plats för hundratalet människor är ett sådant, likaså kulturlagrets stora omfattning i gårdshögen, importvaror och mängden järn i kulturlagret, storhögar i omgivningen, kyrkan vid gården, m.m. Men det kanske viktigaste sett ur Berglunds synpunkt är de naturgeografiska förutsättningarna, som skapat ekonomiskt välstånd. Maktcentret på Tjøtta, som etablerats under 600-talet, har legat vid mycket goda kommunikationer, dels vid den s.k. skipsleia – sjövägen längs Norges Atlantkust, dels vid en fjordmyrning som gjort kommunikation in i landet lättvindig. Därtill har det resursrika grundhavet utanför kusten gjort det möjligt att fånga och samla flera eftertraktade råvaror såsom dun, ägg, fågel, säl och fisk. Berglund visar också att gården Tjøtta kontrollerat produktionen vid täljstensbrotten på kringliggande öar.

Boplatser i omlandet undersöks för att se om de är annorlunda än centrumboplatserna och för att se om de har förbindelser med centret på Tjøtta. Flera tidigare okända boplatser påträffas på de intilliggande öarna, där man haft kombinationsnäringar av boskapsskötsel, åkerbruk, fiske och täljstensproduktion. Flera andra maktcentra än Tjøtta hittas också i området. Dessa gårdar har de kriterier Berglund uppställer för maktcentra. I korthet är det gårdarna med störst ekonomisk bärkraft.

Ett av kriterierna för ett maktcentrum anses vara en frekvent användning av järn. Det kriteriet anser jag i likhet med Berglund är viktigt. Men man hade önskat sig en mer differentierad analys av järnet som påträffas på boplatserna. Endast mängden järn i kulturlagren används. Det delas inte upp i olika funktioner så att man vet vad det är för slags järn som används. Bruket av järn har ändrats under den tid Berglund studerar, både kvantitativt och till sin

funktion och sociala tillhörighet, vilket inte framkommer i en sådan undersökning av järnmängden. Så som järnet utnyttjas av Berglund får det endast en ekonomisk dimension. Dess eventuella inverkan på makt eller ideologi i maktcentret kan inte framträda. En fråga som uppkommer när man läser avhandlingen är: Hur viktigt var järnet för etableringen av bosättningarna och kombinationsbruket vid Helgelandskusten? Etableringstiden för bosättningarna vid tiden kring Kristi födelse sammanfaller nämligen med ökningen av bruket av järn i Skandinavien och dess ökade integrering i samhället.

I avhandlingens kap. 8 diskuterar Berglund de ringformade tunanläggningarnas och gårdshögarnas funktion (no. 'ringtun' och 'gardshauger'). På alla platser i Nordnorge där det finns ringtun har det också funnits maktcentra. Ett ringtun har varit huvudboplatsen i ett maktcentrum finner Berglund, men har också haft en funktion för ting, bytesshandel och kult vid speciella tillfällen. Ringtunen har haft goda sjökommunikationer, och att tunanläggningarna övergavs berodde på att hamnarna blev sämre genom landhöjningen.

Gårdshögar är särskilt knutna till Nordnorge men de finns också på andra ställen, som på Orkneyöarna och i Holland och norra Tyskland (Friesland). Berglund konstaterar att de bildats genom speciella natur- och kulturgeografiska betingelser som finns vid Nordsjökusten, såsom särskilda klimatiska omständigheter som lett till långsam nedbrytning av organiskt material, stabil bosättning, byggnadsmaterial av torv, m.m. Gårdshögar är inte särskilt knutna till maktcentra finner Berglund, utan finns också på gårdar i omlanden.

När författaren undersöker de historiska källornas upplysningar om maktcentra och samhällsorganisation på Helgelandskusten utnyttjar hon dels episka, dels icke-episka källor. Sagalitteraturen tillhör den första kategorin. Den har som bekant ett begränsat källvärde. Berglund anser att dess genealogiska data är mest trovärdiga. När vissa släkter med makt knyts till namngivna gårdar i Helgelandsområdet ger de därför en bekräftelse på maktcentra. Sagornas uppgifter om handelskontakter väs-

terut överensstämmer också med importvaror i det arkeologiska materialet. Författaren utnyttjar också i begränsad utsträckning ortnamn som bekräftelse på att maktcentra funnits. Även om hon inte anser sig vara specialist på det icke-episka källmaterialet gör hon en uttömmande analys av skifteshandlingar, jordeböcker, skattelängder, diplom, m.m. från området. Även beträffande detta källmaterial uppställs kriterier på vad som speglar ett maktcentrum. Det är hög gårdsskatt (no. 'landskyld'), stor mängd tjänstefolk, hög befolkningsmängd på gårdarna, m.m. Det skriftliga källmaterialet visar på ett övertygande sätt överensstämmelse med det arkeologiska om vilka gårdar som varit maktcentra, när de blivit det och vilka maktrelationer som funnits mellan gårdarna och mellan kungamakten och gårdarna på Helgelandskusten. Berglund tvingas visserligen till det som alla kulturhistoriker måste acceptera vid bruk av historiskt material om äldre tid, nämligen till retrospektiva slutsatser. Huvuddelen av källmaterialet är i Berglunds fall från tiden efter 1600. Att källorna även visar en bild av det medeltida samhället måste hon förutsätta. Men hon är väl medveten om problemet och diskuterar det troliga i att samhället endast genomgått en långsam förändring i sin organisation.

Tjötta var ett av fem maktcentra på Helgelandskusten under järnålder. Under medeltiden när kungamakten fick större inflytande i området etablerades fler och en ny typ av centra. Dessa, som Berglund endast vill kalla centra i motsats till de tidigare maktcentra, hade till uppgift att konkurrera ut befintliga maktcentra. De fick ofta ett ideologiskt inflytande genom kristna kyrkobyggen men hade i flera fall dessutom administrativa funktioner. Exempel på sådana centra var gårdarna Alstahaug, Brønnøy och Rødøy. Vid medeltidens slut återfick dock gamla maktcentra något av sin tidigare makt i området.

Berglunds avhandling är ett utmärkt exempel på hur man kan kombinera arkeologiskt och historiskt källmaterial för att få en mer komplett bild av järnåldern och den äldre historiska tiden. Den arkeologiska metoden är därtill mer differentierad än vad som fram-

kommit här. Författaren har använt sig av osteologi, naturvetenskapliga dateringsmetoder, paleobotanik och marin arkeologi för att komplettera det rent arkeologiska fyndmaterialet. En fördel har också varit att hon huvudsakligen använt sig av boplatismaterial. För, som hon själv skriver, fördelen med det arkeologiska boplatismaterialet är att det är omedvetet lämnat. De skriftliga källorna är oftast skrivna i en bestämd avsikt. Hon konstaterar till sist att de arkeologiska resultaten inte givit en helt annan bild än de historiska källorna utan justerat dem.

Ulf Ragnesten

Lenvädersgatan 1, 418 35 Göteborg

Fredrik Svanberg. *Marina spärranläggningar i östra Blekinge. Nya undersökningar 1995 och sammanställning av arkeologiskt arbete 1966–1974*. Rapport. Blekinge Läns Museum 1995. 90 s.

1995 vaknade forskningen kring de marina spärranläggningarna i Karlskrona skärgård på nytt, 21 år efter att undersökningarna under dåvarande landsantikvarien Ingemar Attermans ledning slutade. Fredrik Svanberg samlade och utvärderade nu den befintliga dokumentationen samt ledde besiktningen av det kända beståndet av fornlämningstypen i området (nio av tio anläggningar), lokaliseringen av tre för forskningen tidigare okända anlägg-

ningar och detaljdokumentationen av en av dessa. Arbetet utfördes huvudsakligen ideellt med frivilliga krafterns hjälp, men stöddes i slutfasen av länsstyrelsen och länsmuseumet. I mitten av november var rapporten färdigskriven och kunde tryckas genom bistånd från Marinkommando Syd i Karlskrona.

I korthet förefaller detta vara ett av de mest lyckade svenska arkeologiska projekten utanför exploateringssfären på många år. Här bjuds gedigen empiri, noggrant redovisade metoder, ingående administrativa och forskningspraktiska uppgifter, utvärdering och ingående presentation av tidigare resultat och museimaterial på området, ymniga kartor och en insiktsfull kulturhistorisk analys. Den föredömligt snabbt publicerade rapporten är med sin stora öppenhet en lockande inbjudan till vidare forskning: »Så här kan man göra, svårare är det inte», tycks Svanberg vilja säga.

Svanbergs arbete är insiktsfullt och inspirerat, men ändå genomfört och presenterat med en närmast militärisk stringens. Man kan förstås tycka både det ena och det andra om de ideologiska aspekterna på ett arkeologiskt projekt kring sjömilitära anläggningar i närheten av en stor modern flottbas, sponsrat av densamma. Oavsett detta önskar jag verkligen att fler svenska arkeologer besatte driftighet och stringens som Svanbergs.

Martin Rundkvist

Torsvägen 61 B, 133 38 Saltsjöbaden
arador@algonet.se